

ERDÉLYI MÚZEUM

X. kötet.

1893.

VII. füzet.

A legújabb afrikai expedítio.

Höhnel levele Teleki Samu grófhhoz.

Teleki Samu gróf 1887—88-iki afrikai útja, mely a Rudolf- és Stefánia-tavak felfedezését eredményezte, újabb expeditiora ösztönözte akkori derék kísérőjét, *Höhnel* Lajos sorhajó hadnagyot, a ki jelenleg ismét ott jár Afrika belsejében, hogy folytassa a grófi Maece-násával együtt felfedezett eddigelé ismeretlen vidékek kikutatását. Egy gazdag amerikai fiatal ember *Chanler* társaságában és költsé-gén szervezte ezt a legújabb expeditiot, melynek az a célja, hogy a Rudolf- és Stefánia-tavakhoz menjenek, annak a vidékét rendszere-sen kikutassák s főkép, hogy megállapítsák annak a két nagy folyó-nak irányát, eredetét, vidékét, a mely a felfedezett tavakba folyik s végül, hogy onnan kelet felé a tengerpartig hatoljanak s arra felé térjenek vissza.

A felfedező útra 1892 július havában indultak el Londonból Zanzibár felé, hol az expeditot felszerelvén, Lamuból hatoltak Afrika belsejébe 170 emberrel, s megfelelő számú tevékkel, szamarakkal, élelmi szerekkel, s csere-kereskedésre alkalmas áruczikkékkal.

Két évre tervezik útjokat s ígéretét bírják Teleki Samu gróf-nak, hogy ha 1894 octóberéig vissza nem térnének, expeditot vezet felkeresésük és megmentésük végett.

Útjokról azért Teleki Samu gróftól időközönként értesítik, a meddig a közlekedést a tengerparttal fentarthatják.

Első értesítésekben megírták, hogy Lamuból a Tana folyó irá-nyába hatoltak s a mellett *Hameyeben* megállapodván, ott főhadiszál-lást csináltak s egy mellék expeditiora készültek, hogy további útjokra magokat teherhordó állatokkal jobban ellássák.

Ennek a mellék expeditionnak történetét írja meg Höhnel Teleki Samu grófnak második levelében, a mely *Hameyén* 1893 márcz.

6-án kelt s Lamun át Aden-en (ápr. 26-án) keresztül május 8-án érkezett Budapestre, a mint a postabélyegegk mutatják.

A levél egyebek közt ama nevezetes felfedezésről értesít, hogy megtalálták a régóta keresett *Lorián*-tavát, melyet Telekiék első expeditiojok alkalmával téves irányba helyeztek (hallomás után) s megállapították addig a Gvasso Nyíró folyó irányát, a mely e tóba folyik s leírja a benszülöttekkel útközben vívott küzdelmeket és harezot, melynek zsákmányából egy hatalmas vas dárdát is küldött emlékül, több a Gvasso Nyíró és Tana folyóban lőtt krokodil bőrrrel, marabú tollakkal s rhynócerosz csökökkel együtt. A krokodil bőrok közül a legteljesebb példányt Teleki Samu gróf az Erdélyi Múzeum számára — az érdekes levelet pedig az Erdélyi Múzeum-ban való kiadás végett átengedvén, azt németből magyarra fordítva íme közrebocsátjuk.

Hameye, 1893. márcz. 6.

Igen tisztelt Gróf úr!

Elérkezett az idő, midőn valószínűleg utóljára küldhetünk a tengerparthoz levelet; felhasználom tehát az alkalmat, hogy elmondhassam Önnek gróf úr, hogy mit végeztünk eddigelé. A mint utolsó levelemből még emlékezni fog, egy mellék kirándulást terveztünk észak felé, abból a czélből, hogy lehetőleg tevéket, vagy ha azokat nem, legalább szamarakat szerezzünk, mert attól tartottunk, hogy meglévő készletünk nem lesz elegendő akadálytalanul való tovább útazásunkhoz. Ezt a tervezett kirándulást végre is hajtottuk, fájdalom, e tekintetben meglehetősen negatív eredménnyel. De nem akarok elibe vágni az elmondandóknak.

1892 decz. 5-én kerekedtünk fel Chanler és én 75 emberrel és 13 számmal. Embereink közül 12 szudáni volt s 5 szomáli (testőrök), a többiek teherhordók, szolgák, katonák zanzibári négeerekből s altisztek. Nagyön meg voltunk terhelve, mert 35 napi élelmiszert vittünk magunkkal, azon kívül sok válogatott csere-kereskedelmi cikket (jóféle flanelt, gyapjú takarókat, nagy porcellán gyöngyöket — ukuta, — réz drótokat¹⁾, két tehernyi hadi készletet s a mi erősen szűkre szabott magán podgyászunkat (pl. csak egy sátorunk volt kettőnk számára). Igy indultunk meg a *Tana* folyó mentében, melyet

¹⁾ Drót alakban árulják az érczet.

hat napig követtünk, egészen a Pigott által 1889-ben felfedezett kis *Mackenzie-folyó* torkolatáig.

Az utazás addig nem volt érdektelen, de nem is könnyű. Lovagló paripáink ugyan velünk voltak, de az enyém már a második nap megbetegedett s nem volt képes többé meggyógyulni. Utazásunk ötödik napján az az öröm ért, hogy a *Kenia* hegyet megpillanthattuk.¹⁾ Innen is épen olyannak látszik, mint a minőnek mi együtt másfelől láttuk: egyenletesen emelkedő, de hatalmas, széles pyramisnak.

Egyidejűleg egy sokszoros csúcsú hegylánczot vettünk észre, a mely a *Kenia* előtt fekszik, ennek északkeleti részén. Mindjárt gondoltuk és pedig helyesen, hogy a *Mackenzie-folyó* (a mely kicsi volt arra, hogy a Gvasso Nyirónak gondoljuk) ebből a hegylánczból jó. Elhatároztuk, hogy ennek az irányát fogjuk követni, bár nem nagy reményt fűztünk ahoz, hogy messzire vezessen minket észak felé.

Első napi útunk a part hosszában csakhamar megszakadt, mert egy „pool“-ra (mocsárra) bukkantunk, a melyben csekély volta daczára egy tuczat *vízi-ló* tanyázott. A tó mintegy 100 □ m. lehetett, úgy, hogy a vízi-lovakhoz, melyek mintegy meg voltak fogva benne, könnyű volt hozzá férközni, nem lévén hová menekülniök anélkül, hogy erősen ne exponálnák magukat. Mi tehát egész nyugodtan letelepedtünk szorosán a part mellé s lelőttünk közülök hatot (négyet Chanler, kettőt én). Hogy húsukat, a mely igen kövér volt, de azért izletes, megszárihassuk, két napig maradtunk azon a helyen. Azután tovább haladtunk a *Mackenzie-folyó* mellett, a melynek eredetét a hegyláncz lábánál további három napi utazással decz. 16-án értük el.

A vidék ott igen sajátságos. Messze kiterjedésű tisztások, buja növésű pálmafákkal borítják a hegy alját. A füves tisztások fennebb is vonódnak a hegyen felfelé, némely részén egészen a csúcsig, a mely körülbelől 4000 méter magas. Bőven találtunk vadat is, főkép rhinoceroszt, a miből csakhamar szert tettünk mintegy féltuczatra.

Eddig úttalan, lakatlan vidéken haladtunk keresztül, s csak egyetlenegy elhagyatott *wanderobbo*²⁾ *kral*-ra (falura) bukkantunk.

¹⁾ A *Kenia* egy 5600 m. magas hatalmas hegy, melyet először s eddigelő egyedül Teleki Samu gróf mászott meg és írt le.

²⁾ A „wanderobbo“ vadászatzból élő néptörzs; a név *szoahili* nyelven azt jelenti, hogy „szegény ember.“ T. S. gr.

A hegyláncz azonban lakottnak látszott, bár egyebet, mint füstöt nem láttunk, a mi arra engedett következtetnünk. Úgy vélekedtünk, hogy a hegylakók wanderobbok. Minthogy pedig tovább vaktában találmomra (ins blaue hinein) vezető nélkül nem vándorolhattunk, másnap 30 emberrel felkerekedtünk, hogy valamiképen vezetőt kerítsünk.

A vélt wanderobbok ravaszágától tartva oly óvatosan láttunk a dologhoz, hogy sikerült a benszülötteket az erdőben meglepni s kettőt közülök elfogni. A *masszai* és *kikuyu* nyelv segélyével sikerült egymást megértetnünk és kitűnt, hogy a *wa-embe* nép, a *kikuyu*-k egyik mellék törzse közé jutottunk. Nemsokára több benszülött jött elő, félelmük eloszolván. Eleinte *gallák*-nak hittek minket. Nemsokára követték őket a hegyen fel falvaikhoz s épen olyannak találtuk az ő dolgaikat, mint annak idején Kikuyu-ban. *Charsho*¹⁾ meg is jegyezte, hogy *sanatana na Kikuyu!* (akárcsak Kikuyuban!) Körülbelől egy óráig tartózkodtunk ott.

Visszatérésünket siettette, hogy *Chanler* az úton erős lázat kapott, úgy, hogy vinni kellett. Csakhamar visszamentünk tehát, anélkül, hogy a vidékről közelebbi értesülést szerezhettünk volna. Legtöbb felvilágosítást tudott adni egy ember, a ki elég jól beszélt *szoahili* nyelven. Ez *wakamba* (ukambai) nemzetbeli volt, a ki ide telepedett. Ezt mi nagyobb feltűnés nélkül megfogtuk s a másik két foglyot szabadon bocsátottuk. Mindez anélkül történt, hogy merészelték volna bennünket megtámadni. Ép oly kevésbé háborgatott minket a nem csekély számú néptömeg visszatérő útunkban is. Emberünket, a ki egyáltalában nem látszott vigasztalhatatlannak, *Mutia*-nak hívták. Tőle tudtuk meg, hogy a hegyláncz *Djambeni* nevet visel s északi oldalát kivéve, mindenütt lakott, keleten és nyugaton a *wa-embe*, nyugaton még a *wa-mszára*, dél-keleten a *dajeso* (daitscho) ismeretes emlékezetű nép lakja. Tőle halottuk azt is, hogy a Gvasso Nyíró valahol északon folyik és pedig nem ömlik a Tanába, hanem kelet felé folyik. A *Lorián-tó* felől is hallott valamit, ámbár erről nem sokat tudott.

Ezeket hallván, természetesen azt határoztuk, hogy a *Gvasso Nyíró felé* megyünk, s hogy azt elérvén, a mellett kelet felé foly-

¹⁾ Teleki Samu gróf egykori afrikai fegyverhordozója, a kit most Höhnelnek engedett át.

tatjuk útunkat. De csak öt nap múlva indulhattunk, mert Chanler láza addig tartott. Útunk a Djambeni hegyláncz lakatlan északi oldalán vezetett. A hegység vulkanikus, egy kráter a másikat éri. Útunk is mindvégig ilyenek közt vezetett, egészen a Gvasso Nyiró folyóig, melyet három napi nehéz és fárasztó út után decz. 24-én értünk el.

A *Gvasso Nyiró* ott elragadóan szép, sziklás gneis mederben folyik, a tulsó part is gneis kőzetű, egészen benőve tövises ákász bozóttal. Odább néhány külön álló meredek gneis hegy emelkedik, a melyek között én nagy örömmre a *Ngarroni*-t ismertem újra fel. A Gvasso Nyiró partját ott már kizárólag pálmafák borítják.

Decz. 25-én pihenőt tartottunk és áldomásúl egy üveg champagne-it ittunk. Gyalogló pályám, sajnos, itt véget ért, mert délután a folyó medre vizsgálása közben leestem s a jobb térdemet úgy megütöttem, hogy nyolcz napig sántítottam belé, úgy, hogy csak lovon folytathattam az utat.

Tovább követtük a Gvasso Nyirót, gyönyörködve a hatalmas folyó nagyon érdekes és változatos vidékében. Utunk azonban eleinte vulkán kőzeten, később gneison nagyon kellemetlen volt, épen olyan, mint a *Rudolf-tó* déli részén. A vidék lassanként síksággá változott át s a folyó valóságos sivatagon folydogált tovább. És a *Lorián-tónak* még semmi nyoma sem volt. Csak a 10-ik napon (jan. 5-én) kezdett a vidék olyanforma alakot ölteni, a mely annak közelségére engedett következtetni. A folyó valóságos fűerdő közé jutott, a melyben nagyon nehéz volt a gyaloglás. Így tartott ez három napig, a mikor aztán nádas helyek következtek s a talaj helyenként mocsárossá vált. Nyilván ez volt a *Lorián-tó* mocsara. A folyó az utolsó napokon szemlátomást lassúbbá vált s lehetetlennek látszott, hogy még messzire folyjék. De mi már 33 nap óta talpon voltunk s messzebbre távoztunk embereinktől, a főhadiszállástól, mint bármikor azelőtt. Egy elefánt csordára is bukkantunk, a melyet azonban az ember-magasságnyt meghaladó fűben háborítatlanul kellett hagynunk.

Több mint három hét óta mindenféle vadhússal s nagyon silány minőségű banaánnal éltünk csak, mert egyik teherhordónk az útas elején összes rizskészletünkkel megszökött, a mit főkép *Chanler*

nagyon nehezen nélkülözött. Mindez s főkép a 33 napi út visszaterésre készítetett.

Visszafelé való útazásunk ugyanabban az irányban egy ideig minden megháborítás nélkül történt s 1893 január 19-én ismét a Gvasso Nyíró melletti első tanyáinkra érkeztünk. Itt Mutiá-val (a ki még mindig velünk volt) *schauri*-t (tanácsot) tartottunk, s azt határoztuk, hogy *Mszára* felé a *Djambeni* hegyláncz nyugati oldalára megyünk.

Itt várt aztán a megpróbáltatás, a veszély és küzdelem reánk. Ez volt útazásunk legkalandosabb része.

A *mszára* szomszédos nép az *embé*-vel s nyilván egyik mellékága a *kikuyunak*. Megtuttuk, hogy ezeknek marhájok és szamaruk van, ott tehát célunkat elérni reméltük.

Ezen az úton a vidéket is jobban megismerhettük. Utunk lakatlan, de elég szép vidéken vezetett a *Djambeni* dús növényzetű lábánál. Jobbra tőlünk a *Kénia* emelkedett legfelső csúcsáig fellegtelenül. Jan. 24-én értük el *Mszúrát* s a határos hegyben tanyáztunk, nagyon közel az ő ültetvényeikhez. A benszülöttek kevésbé barátságosan fogadtak, de nem ellenségesen. A mi azonban reánk nézve nagyon lényeges volt, élelmiszert adni nem akartak, pedig a mienk már kifogyott volt. Általában tudni sem akartak rólunk: többszörös felszólításunk, hogy élelmi szert adjanak, eredménytelen volt s midőn kényszeríteni akartuk őket arra, mintegy 200 harezos gyűlt körénk s a masszaiak módjára hadi tánczczal (*masszai morán*-t tartva) tüntettek ellenünk. A *masszai* néphez általában nagyon hasonlítottak ezek a ficzkók. Egyetlen ruhadarabjuk a „*naibere*“ (perkálból készült veres csíkos lepedő, a mit a hátukra kötnek), fejükön „*kriegsmaske*“ (bőr-karika, a miből fekete strucz tollak emelkednek ki), fegyverük *masszai dárúdából* (*Massaispeere*) állott, a minők a masszaiak földjén láthatók.

Tüntetésükre azzal feleltem, hogy lefotografiroztam őket; de egyszersmind elhatároztuk, hogy másnap komolyan lépünk fel ellenök. Este megtettük az előkészületeket s másnap kora reggel harcra készen hatoltunk előre országukban.

Nemsokára tágas, nyílt völgybe jutottunk, a melyben köles-fajta ültetvények díszlettek és sűrűn állottak a lakott telepek. Azonban kevés benszülöttel találkoztunk, a kik a *shambá*-kat (ta-

nyákat) őrizték s nagy meglepetéssel és bámúlattal látták közeledésünket. Megállapodás nélkül hatoltunk bennebb, mi alatt a völgy lakói összefutottak. Egy óra múlva egy nagyobb telepet értünk el s ott megállapodván, a főnököt előhívtuk s élelmi szereket követeltünk, határozottan, parancsolólag. Ebből czivódás keletkezett, s nyilvánvalóvá lett, hogy a benszülöttek csak az erőszaknak fognak engedni. Egy félóra múlva embereinket csapatonként kiküldöttük zsákmányolni. Mi egy kis csapattal őriztük a betegeket, a podgyászt és a szamarakat. Mindössze 65 egészséges emberünk volt s több betegünk — még pedig miféle csőcselék. De Chanler isten tudja minő csuda dolgokra tartja képeseknek a zanzibáriakat és a szudániakat; azt hiszi, hogy egész birodalmakat lehetne velök meghódítani.

A zsákmányolás s az azzal járó harcz megkezdődött; embereink merészen hozzáláttak, minden irányban széteszolván. Eleinte könnyen teheték, mert a benszülöttek az első pillanatban visszahúzódtak; de csakhamar visszatértek a vad harcosok s a csatározás minden oldalról megkezdődött. Nemsokára érkeztek az első sebesültek is. A harcz és zsákmányolás mintegy négy óráig tartott; eredménye 30 ökör és tehén s körülbelől 100 kecske és juh nyérése lőn, de három halott és öt sebesült árán a mi részünkről, s hadi készletünk fele elfogyott. Pedig azt hittük, hogy még hátra van a főharcz, a mit ki kell állanunk, mert a harcosok mintegy 800 lépésnyi távolságban sorakozni próbáltak, állandóan nyugtalanítva Manlichereink által. A dolog komolynak látszott, úgy, hogy jobbnak láttuk a bosszúállással felhagyni. Mutia azt tanácsolta, hogy nyugodtan tovább menjünk *Mszarán* át a *Djambeni* láncolata mellett az *embé*-k közé s onnana *Mackenzie*-folyó eredeténél lévő előbbi tanyánkhoz. Az *embék* bár rokonságban vannak a *mszarákkal*, de kivihetőnek hitte, hogy átmenetelünkkel szemben semlegesen viseljük magokat.

Úgy is történt. Naplementéig sikerült ép bőrrel eljutnunk a határszélig, melyet a hegy oldalán 6100 láb magasságban értünk el. Az előre hatolás alatt egyes kisebb csoportokat kénytelenek voltunk szétugrasztani, de általános roham vagy nagyobb mérvű támadás nem történt ellenünk. Így végződött ez a véres nap, reményünk felett kedvezően.

Éjszaka természetesen éberem őrködtünk, de nem támadtak meg. Reggel azután tovább mentünk a hegyen fel s egy hágón át

Embé-be jutottunk. Ott előnkbe kerültek a *mszára* harczosok s megakartak támadni, de az *embék*, a kik erősen féltek, megakadályozták őket.

Négy nyugtalan napot töltöttünk *Embé*-ben, mert a *mszárák* által felizgatott lakosság hangulata ellenséges volt irányunkban. Erősen vigyáznunk s mindig résen kellett állanunk, úgy, hogy állandóan csatákészben voltunk. Az ellenséges csapatok mindegyre *schauri*-t (tanácskozást) tartottak, hogy miképen nyerhetnék vissza zsákmányunkat. Azon közken Mutia által arról értesültünk, hogy a *mszárák* évekkel ezelőtt egy kis *laschomba karavánt* lemészároltak s minket ezek megbosszúlójának tartottak, azt híván, hogy a megölt *laschombák*, elefántesontjaik s szamaraik kiadatása végett jöttünk.

Az ötödik napon felkerekedvén, 2¹/₂ órai út után szerencsésen, harcz nélkül elértük *Embe* határát. Csak ott nyert annyi bátorságot mintegy 200 *morán* (harczos,) hogy minket kövessen; de csakhamar visszaüzetek. Azután a nyílt-térségű, füves „*barrá*”-ra jutván, többé senki se mert bennünket követni. Késő este félholtra fáradva értük el a Mackenzie-folyó melletti tanyánkat.

Hameyébe való visszaútasásunkról nincs mit mondani. Február 10-én értünk oda vissza, 67 napig voltunk úton, a miből 17 esett egy helyen való tartózkodásra, többi 50 nap alatt mintegy 600 tengeri mérföldet tettünk meg; a mi szép eredmény. Többnyire talpon voltunk: kivéve 2—2¹/₂ órai déli pihenőt reggeltől délután 4—5—6 óráig rendszeren úton voltunk. Igen nehéz és erős út volt, annál terhesebb, mert nem voltunk kellőleg élelemmel ellátva, s a végén a mink volt, az is elfogyott. Én mégis pompásan kiállottam a nehéz utat s jó egészségben érkeztem vissza, csak feketén, mint egy arab és kemény bőrrrel, mint a cipőm talpa; karjaim teljesen feketék, mint az Őnei voltak annak idején.

Ha mindent számításba veszünk, időt, veszteséget, fáradságot stb. (11 ember és 3 szamar veszteségünk volt az úton), arra az eredményre kell jutnunk, hogy útasunk kedvezőtlen] sikerrel járt. S ezt Hameyébe visszatérve annál inkább éreztük, mert ott nagy meglepetések vártak bennünket. Az a hely minden állatra nézve végzetesnek bizonyult. Ma (márcz. 5-én) 10 darab erős kismayui ökrünből egy sem él; 16 tevénből csak kettő, a mit mint valami csodát úgy tekintünk; a 45 számból 22 maradt meg;

még a juhok és kecskék sem tenyésznek jól Az én szegény lovam a Lorián-tó közelében hagyta csontjait, a második dögrováson van. Mindez sok malheur jelent; de mit tehetünk?! Hogyha levelek nem érkeztek volna számunkra (sajnos Öntől nem!) erősen lehorasztottuk volna fejünket ennyi kellemetlen meglepetés után. Vidám képet egyedül *Hamis* a majom mutatott, minthogy az ő gondozása mellett egy kutya ötöt kölyközött.

Egyebek közt azt a hírt kaptuk, hogy egy nagy angol-, valószínűleg magán-expeditio deczember közepén felkészült Lamuban s ép úgy mint mi, a *Rudolf-tóhoz* és a *borana gallák-hoz* igyekezik. Az expeditio tagjai: Villiers, Harris, Gregoric tanár, Stanford és dr. Mackinnon angolok, Marineoffiz és gr. Lovatelli olaszok. A kalandos karaván tíz törökből, 130 szomaliból, 70 abessziniából, 75 zanzibáriból, 110 tevéből és 36 szamárból áll. Gratulálok a zsidó iskolához! Még nem értek ide, de Dehnhart mégis sietséget ajánlott nekünk. Ennek következtében, e miatt az expeditio miatt — sajnos — kénytelenek vagyunk gyorsabban mint szándékoztunk fő célunkhoz, a *boranák* országába sietni s e miatt a *Kénia*-hegy kikutatását valószínűleg elhagyjuk. Így Ön egyelőre még mindig az egyedüli marad, a ki a Kenia hegyet megmászta!¹⁾

Úti készülődéseinket tehát siettettük. Veszteségünket pótlandó a magunkkal hozott zsákmányból 11 ökröt és tehenet teherhordóul alkalmazunk. Csakhogy ezek az állatok nem sokat bírnak. Egy-két napig tart mindössze hordképességük.

Aztán tekintettel a 14 napi élelem nélküli útra, fele útján ennek élelmi raktárt kellett felállítanunk, a mit Georg hajtott végre. Ez a körülmény és *Chanter* betegsége (a kinek májbaja van) az oka, hogy már régen fel nem kerekedtünk. De 2—3 nap mulva, tehát márcz. 9—10-én elindulunk s további útunk előre láthatólag a *Djambeni-tól* délre s a hegylánc és a *Kénia* közt fog vezetni, azután a *Ngaronnitól* kelet felé, onnan pedig *Marsabit* felé. Mindenek felett egy vezetőre van szükségünk, a kit egy *wanderobbo* személyében remélünk megnyerni.

Én állandóan jól érzem magamat és szorgalmasan dolgozom. Az útról sokféle térképet készítettem, a melyek közül egyet Gothába

¹⁾ Az 1887—88-iki expeditio alkalmával ugyanis midőn Teleki Samu gróf megmászta az 5600 m. magas Kénia hegyet, Höhnel betegten lenn maradt.

küldök kiadás végett, a másikat a Roy. Geogr. Society-nak Londonba. Egy térképet Gróf úrnak is küldök útunkról tájékozódás végett. Együttal indítom gyűjteményünkéből a harmadik küldeményt és 48 fényképet (130 darabot már előbb küldöttem, Angolországba címezve). Láthatja ebből Gróf úr, hogy eléggé tevékenyek vagyunk, s ha az úristen tovább is ily egészségben megtart, remélem hogy még egyet-mást végezhetek.

Hogy miként fog sikerülni a további útazás, azt természetesen nem lehet előre tudni. *Chanler* kétségkívül erős jellemű, nagyon becsvágyó férfi, a ki sokat akar. Az úti kalandok nagy kedvire vannak. De jog- és igazságérzetünk a feketék irányában erősen különbözik, úgy hogy már eddig is valószínűleg sokat megmenttem vele szemben a túlvilágtól. De ezen nincs mit csodálkozni, ha meggondoljuk, hogy az amerikaiak otthon is gyűlölettel viseltetnek minden fekete iránt.

A mi a vadászatot illeti, e tekintetben eléggé sikeres volt kirándulásunk, bár bölényt és elefántot nem lőttünk. Bölényt csak kettőt láttunk futólagosan a Lorián fű-tengerében. Elefánt is elég sok van ott, de nem vadászhattunk rájuk. *Oroszlánra* nagyon érdekes hajtóvadászatot tartottunk egy ízben, de nem lőhattunk. *Rhynoceroszt* 14-et ejtettünk (mindketten 7—7-et) s legalább ugyanannyit megsebezünk. *Antilopot* s más effélét körülbelől 60-at ejtettünk el, azonkívül sok *beisa*-t s *wallerii*-t s 6 *vizi-lovat* (hyppost.) Csak a konyha számára lőttünk. *Zebrát* két fajtát találtunk: a Gvasso Nyírótól északra keskeny-sávost; délre *burchelli*- vagy *chapmanii*-fajtát körülbelől nyolczat lőttünk. A *greryi zebra* sokkal ízletesebb, mint a közönséges.

Levelünket és a küldeményeket egy *galla* hozza a tengerpartról. A küldemények megérkezése nem egészen biztos. A legújabb postát épen tegnap bontottuk fel. Ebből a czélból két *gallát* hoztunk a tengerpartról. A fiatalabb tolmácsként jött velünk, a minek ő nem nagyon örvendett. Feleségéről az alatt a parton *Chanler* gondoskodik, míg ez velünk nemsokára önkéntelen kójútaazást fog tenni. A szökésektől, sajnos, még mindig nem vagyunk biztosítva. Georgtól az élelem raktár csinálásakor tíz elszökött, a kikből ötöt az itteni *galla* népség segítségével elfogván, mint olyanokra, a kik már

háromszor szöktek el, 150 *bokorát* (ütést) szabtuk. Kétszázat is kiállottak volna.

Hogy milyen ravasz disznók ezek a feketék, csak most tapasztaltam. Azt is észleltem, hogy a *somáliak* sokkal többet kibírnak, mint a hogy hittem volna. Megelégednek a köleskásával és banaánnal s úgy megeszik az antilop-sőt a zebra-húst is, hogy gyönyörűség látni.

A levelekkel egy kis gyűjteményt és csomagot is indítok az Ön számára. Nem sok, de mit lehet innen küldeni! Tartalma: 4 rhinocerosz csökből való bot, egy kis „*rhonyerte*“, a mi után a Gvasso Nyíró mellett sokáig leskelődtem; azután két nagy *warran-gyík* (Warran Eidechsen), a melyek talán tárczának kidolgozhatók; egy kis *krokodil-bőr* a Tana folyóból; aztán hat *marabú* gólyának a fehér farktolla, melyet Európában oly sokra becsülnek s legyező tollakul használnak. (Mathilde grófnő talán hasznát veheti). Végül küldök egy jó *masszai dárdát*, az egyetlen hadi zsákmányt, melyet a mszarai csatátérről magunkkal hoztunk. A gaz ficzkó épen engem akart leszúrni vele, (anélkül, hogy észrevettem volna), de szerencsémre *Charsho* megelőzte és levágta. Hogy ha Gróf úr nem sokat ad rá, *Sterneck* tengernagy, a ki ilyeneket gyűjt, tudom nagyon megörülne neki; nagyon lekötelezne Gróf úr, ha hozzá juttatná. De kérdés, hogy megérkezik-e a küldemény?!¹⁾

A puskák, melyeket Öntől kölcsön kaptam még a legjobb állapotban vannak, ép úgy a drága kard, a mi miatt halálos aggodalmakat állok ki, hogy el ne vesszen; még nem volt alkalmam, hogy kivonjam.

De végeznem kell. Naponként gondolok Önre és az Önnel eltöltött kedves időre s hálás szívvel emlékezem jótéteményeire. Chancier is gyakran és kegyelettel emlegeti Gróf urat. Tisztelem Matild grófnőt, Tholdalagi grófot, Vay grófot és Miller urat és a legszívélyesebb üdvözetekkel vagyok, az örvendetes ismétlés reményében az Ön hálás tisztelője

Hö hnel.

*

¹⁾ Épen akkor érkezett meg (juli elején), mikor T. S. grófot Sáromberkén felkerestem s ő a levelet szíves volt közlés végett átengedni s ugyanakkor a fennebb említett tanú krokodilus bőrt (a legteljesebbet a küldött hasonló bőrok közül) is szíves volt átadni az Erdélyi Múzeum gyűjteménye számára.

A teljesség kedvéért nem lesz tán érdektelen a nagy útat tett levél külső formáját is leírni. A levél rendes 8-adrétalakú levélpapíron van írva, 28 oldalon (minden levélnek csak egy lapja beírva) s közepén összehajtva egyszerű levélborítékban tette meg a hosszú útat. A borítékon a címírat a következő:

	<u>Registered letter</u>	
<u>Austria</u>		□ □ □ □ □
<i>Hochgeboren</i>		
<i>Einschreiben</i>	<u>Herrn Graf S. Teleki</u>	
	<i>in Budapest</i>	
	<i>National Casino</i>	

Az öt levélbélyegen a következő körírat áll: *Imperial British East-Africa Company.*

A levélboríték hátlapján stampiglia nyomással ez olvasható:

G. DENHARCT & Co.

LAMU

(EAST-AFRICA)

Alatta egy-egy köralakú postabélyegző mutatja, hogy mikor érkezett Adenbe és Budapestre:

ADEN
Reg.
26. Apr.
93.

BUDAPEST
93.
maj. 8.

Sz. L.

Horatius „Ars poëtica“-ja.

(Befejező közlemény.)

VI.

A kik tehát compilatióznak tekintik az *ars poëticát*, azok egybeállítják a benne szétszórta szabályokat. A scholiasták 25 ily szabályt állítottak föl. Ily irányú értekezés maradt a bécsi könyvtárban az *ars poëtica*hoz. Valószínűen a Karolingok korából eredett, mikor Horatius legkedveltebb író volt, Alkuintól vagy iskolája valamelyik tagjától. Czíme: *Tractatus Vindobonensis*. E 25 szabály kezdve a *περί ακολουθιάς*-tól, végezve azon, hogy kellő bírálat alá kell bocsátanunk művünket, oly szétszórta, összefüggés nélküli összevisszát tüntet föl, hogy a *lucidus ordo* hirdetőjét az *ἀνακολουθία* (összefüggés hiánya) hibáján kapjuk rajta, ha ugyan e *praecepta eminentissima* összegyűjtése volt Horatius czélja. Fabricius György 1589-iki kiadásához írott előszavában épen-séggel 41 *catholica praecepta*-t fedez föl. E nézet követőit volt alkal-mam megemlíteni. Álljon itt Dacier András nézete, melyet az *ars poëtica*hoz írott bevezetésében fejt ki: „Mint hogy nem dolgozott egy nyomot követve (de suite) és nem tartott egyéb rendet, mint hogy az eszébe ötlő tárgyakat vizsgálta: odajutott, hogy semmi módszer, a részek közt semmi egybefüggés nincs e műben, melyet soha sem végezett be. Az összefüggés és rend eme hiánya mellett azonban meg van e költemény bája, kivált a benne foglalt szabályokban, melyeknek szabadon, önként kell folyniok minden untató részlet nélkül.“ *Batteux* igen érdekes könyvet írt az *ars poëticáról* ily czím alatt: *Les quatre poétiques, d'Aristote, d'Horace, de Vida, De Despreaux avec les traductions et les remarques par Batteux. Vol. 2. Paris 1771.* Ez értekezésben az *ars poëticát* „*un as confus de matériaux précieux*“-nek tekinti.

Scaliger azt írja Sylvius fiához, hogy „ordinem *neglexit* Aristoteles, *vitiavit* Horatius.“ Ez ellentét elég élesen kidomborítja a hírneves philologus nézetét.

Látni, hogy *tanköltemény* jellegével ruházták föl e költeményt, mert e korban, kivált Franciaországban a *didaxis* uralomra jutott a költészetben, s mi természetesebb, mint hogy Horatius könnyed csapongását, finom eszmekötését, melyet a kedélyes levél-stil hozott magával, a tanköltemény chablonja alá akarván vonni, méltatlanságot követtek el.

Hiszen Horatius egész költői pályája bizonyítja, hogy ő lelkiismeretesebb volt annál, mintsem oly elveket hirdessen, melyeket nem követ. Odáiban is egy pár kivételével inkább a *szoros rend*, az eszmenet értelmes volta, mint a hévteljes csapongás (*salvus lyricus*) található meg. Lehet-e képzelni, hogy ő ama nevezetes elvét:

Szóval, akármibe kapsz, légy egy, legyen egyszerű tárgyad.

(Czuczor a. p. 23.)

áthágta volna és magára hagyta volna olvastatni eme szabály áthágását:

Ha ki jól szemelendi ki tárgyát,

Mind ékesszava lesz bőven, mind rende világos (Czuczor. 40.)

E passust Márki József így fordítja:

A dolgot ki *tehelme* (!) szerint szemelendi ki, nem fog

Sem *nyelvbáj* (!), se világos rend hiányzani annál.

E két fordítást csak azért tevém egymás mellé, hogy kitüntessem, hogy 1842. és 1884. közt lefolyt negyvenkét évi haladás nem érzik a Márki stílusán.

Lehet-e csodálkozni, hogy ily álláspontról ítélve meg az ars poëticát, Horatius rovására dicsérték Boileaut. Így *Voltaire* ¹⁾ „Boileau *költészettana* fölötte áll a Horatiusénak. A módszer kétségtelenül szépség egy tankölteményben; Horatiusnál ez hiányzik.“

Voltaire állítása összeomlik, ha nem *tankölteményt* keresünk.

Horatius adhatott és adott is eszmét Boileaunak, hogy rendes ars poëticát írjon, de abból nem következik, hogy maga a Pisokhoz írott levélben ennek mintáját megalkotta volna. Sőt Boileaunál is kimutatható az elfogult utánzat következtében a *lucidus ordo* egy pár homálya.

E nézettel teljes ellentétben áll azoknak megfeszített erőlkö-

¹⁾ Dictionnaire philosophique au mot *ars poétique*.

dése, kik az *ars poëticában* a legteljesebb szerves összefüggést, kész rendszert látnak és a legfinomabb egymásutánt törekednek kimutatni.

Természetes, hogy e nézet vallói, kezdve *Michelsen* berlini tanáron, ki az *ars poëticát* 1794-iki kiadásában *három*, egymással szerves összefüggésben álló részre (proëmium 1—37. I. r. X, 138—153; II. r. 154—308. III. innét végig) osztotta, *Ribbeck Ottóig*, dramaturgiát találtak Horatius levelében. E téren az alapos butaság netovábbja található meg *Regelsbergernél*. Művének czíme mindent megmond: „Horazens Dichtkunst in neu entdeckter Ordnung: das vollkommenst Lehrgedicht des Alterthums ein Meisterstück der Nachahmungskunst und Kürze. Lateinisch nach einer 800 jährigen Handschrift. Übersetzt in ebendieselbe Versart nimt Commentar, Anmerkungen, Lesearten und einem Auszuge aus Aristoteles Dichtkunst von J. Christoph Regelsberger, der *Weltweisheit Doktor*, k. k. Professor der Rede und *Dichtkunst*. Wien 1798. 8°.

Bocsánat e merényletért, melyet a szíves olvasó ellen elkövetünk e cím kiírásával. Mintegy érezzük azt a verejtékes munkát, mely után Regelsberger büszkén hirdeti, hogy végre föltalálta a kulcsot a Horatius költeményéhez. És ha áttekintjük Regelsberger systemáját, meglepetve látjuk, mennyire igaza van Ciceronak, midőn azt mondá, hogy nincs oly képtelenség, melyet valamely görög bölcse nem bizonyított volna. De nem csak Cicero, Varro is említi e bölcse bolondságot a *Sat. Menippeae*-ben.

Hogyne oszolnék föl e systema szerint Horatius költeménye *elméleti* és *gyakorlati* részre; de az *elméleti* rész ismét *általános* és *különös* részre; *mindenik* ismét a. b. c. alosztályokra. A *gyakorlati* költészettan ismét bevezetéssel kezdődik és tárgyalja a költő kötelességeit szintén a. b. c. alosztályok alatt. Mert hiszen a logikai formákat csak ki kellett meríteni. Pl.: a költő kötelessége a) a műalkotás *előtt* (a. p. 306—333); b) a műalkotás *alatt* (a. p. 333—379) és a műalkotás *után* (379-től végig szintén 3—3 ponttal).

Az első 300 sor hasonló pontossággal van alosztályokba begyurva. Kit érdekelne mindez ma! Ribbeck Ottó jobbnak tartja a zavaró elemeket kiválogatni, összevonni és kihagyni és . . . úgy sem bírja a költeményt megmenteni! Regelsberger „újonnan fölfedezett rend“-je

nem volt eléggé visszataszító arra, hogy tovább ne vigye *Arnold Ágost.* ¹⁾

Az általános és különös rész megtetszett Arnoldnak is. Csak a 2-ik főrésze nézve tér el, mert ebben a költészetet tárgyalja: a) önmagára viszonyítva (célja, becase, hatása) b) a művészre nézve (tehetség és szorgalom, műértők bírálata, egy túlfeszített, önhitt költő képe.) Arnold szerint az *ars poëtica*ban: „A leglényegesebb és legfőbb követelményeket és törvényeket föl lehet találni a költemény és a költő tekintetében, még pedig a legbensőbb és legszorosabb logikai rendben és egységben.“

Mi természetesebb, mint hogy ez általános állítást a részletekben korlátozza. Pl. oly képtelenséget állít, hogy az *ars poëtica* főalakja *tanköltemény*, mellékalakja: *levél*.

Miután e nézetbe beleszerettek többen, minthogy a *bizonyíték*: a *lucidus ordo*, sehogy sem akart lapos elméleteik szerint alakulni, még egy kétségbeesett módhoz folyamodtak: fölfedezték a *luxatorát*, magának a szövegnek hézagjaiban és toldalékaiban találták meg az okát a *tanköltemény*-be csúszott rendtelenségnek.

Heinse volt az első, ki kijelenté: „jeles és valóban bámúlásra méltó a Pisokhoz írott levél, de az, melyet Horatius írhatott, nem az, mely közkézen forog.“ Ez az áthelyezés elmélete, mely többeket csábított hasonló eljárásra: így Bouhiert, Peerlkampot, Bobrikot, Ribbecket. A jóhízemű Streuber 1839-ben kifejezi azt a szilárd meggyőződését, hogy lejárt már az a kor, melyben az írókat csupa elménczségből, vagy az éles elme fitogtatásából vakmerően, minden józan ok nélkül magyarázták; beállt az a kor, midőn legelőbb is a codexek tekintélyét kell követni és az írók magyarázatában nem a merészség és véletlen esélyek, hanem a valódi tervszerű magyarázat diadalmaskodott. Hogy e korszak nem mult el, bizonyítják Peerlkamp és Ribbeck, kik Horatiussal szemben is az *áthelyezések* merészségét alkalmazták. Pedig ma már eldöntött kérdés a Horatius szövegének ép hagyománya. A mit *Keller* (a Keller-Holder-féle kitünő kritikai kiadás *Epilegomena*-jában) mond 1880-ban Peerlkamp ellenében, ma már többé vita tárgya nem lehet. Ugyanis Peerlkamp 1845-

¹⁾ Des Horazens Brief an die Pisonen oder über die Dichtkunst als Einleitung in die Aesthetik für Schulen und gebildete überhaupt. Berlin, Posen und Bromberg, 1836. 4°.

ben adta ki Leydában Horatius ars poëticáját (Q. Hor. Fl. Ep. ad Pisones). E kiadáshoz van csatolva jegyzéke a Peerlkamp eltérése a vulgaris szövegtől, mely eltérés a betoldások és áthelyezések révén keletkezett hibák helyreigazítása törekszik lenni. Keller kijelenti: „A kézirati hagyomány általában véve ép és a mi az úgynevezett ízléstelenségeket illeti, először is elmondhatjuk a példaszót: de gustibus non est disputandum és másodszer minden költőnek meg lehetnek a maga fogyatkozásai, ámde épen Horatiust (az ízlés klasszikus példányaként) bámulták minden idők elsőrangú műítészei: egy Göthe, egy Schiller, egy Lessing, egy Petrarca“ (800 l.).

Kijelenti, de sőt mondhatni kétségtelenné teszi, hogy Horatiussal szemben csak a conservatív kritika a jogosult.

Peerlkamp kiindulási pontja egyezik Heinse-jével. Ő is okvetetlenül rendes tankölteményt akar Horatiussal íratni. Ez az epikus és drámai költemény szerkesztésére vonatkozó szabályokat tartalmazná és így természetesen oszlanék az ars poëtica két főrésze; a harmadik tartalmazná a költészet nehézségeit, akadályait, gondjait.

G. Bernhady is elítéli ez irányt: „kétlélű fegyvernél keresett avítást (ab ancipiti ferro), melylyel egykor a kritikusok szerencsétlen egy játékot üztek, t. i. áthelyezésnél“

Tehát látjuk, hogy a tanköltészet modern felfogása vezette a Boileau iskolájába járt tudósokat és ítészeket arra, hogy Horatiussal okvetetlenül elmondassák, vagy bele magyarázzák mindazt, mi a költészetben általános elvei közé számítható.

Wieland helyesen jegyzi meg, (hiába! a költő a költőt még is csak jobban megérti): „Ez az úgynevezett ars poëtica, mihelyt azt akarjuk, hogy a költészetben vezérfonala legyen, lazán összfűgő, elsietett, mellékes dolgokkal és csacsogással megtöltött férczelménynyé válik (Sudelwerk). Mintha csak Ribbeck *törmelékét* (Schutthaufen) hallanók.

*Eichstädt*¹⁾ a szeg fejére ütött, mikor így szól: „Többekben a derék tudós (Regelsberger) inkább vágya szerint cselekedett, mint az igazság szerint; célja elérésére egyes verseket ferdítve értelmezett és megfedekezve Horatius szelleméről, elragadtatva saját véleménye iránti rajongástól, odáig ment, hogy míg régebben némelyek azt mon-

¹⁾ Anhang zu Platonis Phaedro.

dották, hogy Horatius művészet nélkül írt a művészetről, most azt kell gondolnunk, hogy a költő a legunalmasabb mesterkéeltséggel tárgyalta a költészetet.“ Olyanforma eljárás biz ez, milyenben Homeros részesült, kivel a pergamoni iskola követői, majd a stoikusok és később a byzantzi grammatikusok, köztük a jó öreg Eustathius elmondattak sok mindent, mit ha Homeros elmond, hogy Homer „*fénydús ege*“ hova lesz, nem tudom. Hiszen Sextus Empiricus és Stobaeus Homerosnál kifejezve találták azt a világnézetet, mely szerint a víz minden dolog ősz eleme és a lélek a szív alá ömlő vérben lakozik. Tud Homeros az ethikai ellentétekről, tud Indiáról, tud az északi sarkkör jelenségeiről és isten tudja mi mindenről. Mindenestre egy elméletileg képzett bölcsész lehetett. Oh milyen jó, hogy megmarad költőnek az utókor örök gyönyörűségére!

VII.

E két ellentét tarthatatlansága természetesen vezet a *harmadik* véleményhez, melynek három ága van. E vélemény *levélnek* tartja és pedig többé-kevésbé satirikus levélnek, mely vagy a római színiköltészet gúnyoros bírálatát tartalmazza vagy a Pisokat figyelmezteti a költői pálya nehézségeire, vagy a korabeli szenvedélyes írhatnámságot gúnyolja, feddi. Ez irányban indulva közelebb jutunk a költemény valódi értékének fölfogásához.

Ez irány képviselője *Hurd* angol költő.

Hurd szerint az ars poëtica egyetlen tárgya a római színirodalom kritikája. Három részre osztja a művet: I. (1—89) a levél tulajdonképi tárgyára bevezetés, mely általános elveket állít föl a költészeetről. II. (89—295) a római színiköltészetre nézve ad oktatást. III. (295—végig) az önbírálatot ajánlja és a művek javíthatóságát. *Sannodon* francia író tisztán levélnek tekinti az ars poëticát. Nézetét teljesen kifejezik e szavak: „Nem tűzte (a költő) maga elé, hogy egy teljes értekezést adjon a költészettanról, csak arra szorítkozott, hogy a művészet főbb elveit érintse, a mennyiben ezt a levél alatt megengedte, mely fesztelen szabadságot kíván meg és nem fér egybe egy módszeresen szabályos mű kényszerével.“

Engel nézete szintén oda irányúl, hogy a római költők és római ítések nézetét bírálja különös tekintettel a drámára és ép azért választá a levél alakot, hogy rég meggyült boszankodását a tehetség-

telen irodalmi nyeglék ellen szabadon kiönthesse és azért választá a Pisokat, kikhez a levelet intézze, hogy annál aggálytalanabbúl mutassa ki a valódi költés nehézségeit.

Streuber kiváló ügyességgel czáfolja Hurd, Engel és társai nézetét. Hivatkozik az *ars poëtica* kezdetére és befejezésére, melyek épen nem alkalmasak arra, hogy tisztán *római színiköltészet* bírálathoz és mintegy didaktikus tárgyalásához illjenek. A mi pedig Horatius keserűségét illeti, ennek kifejezést adni nem kellett volna oly levél alakot keresnie, milyennek az *ars poëtica*t ismerjük. Azokkal a nyegle irodalmárokkal Horatius már korábban elszámolt. Most élte végső szakában más volt gondolkozása, más volt lelkülete.

Non eadem est aetas, non mens (Epist. I. 1.)

Ugyanő mondja Epist. I. 19. végső két sorában :

Mert a kötődésből keserű vita nő ki gyakorta,

Melynek vége dühös gyűlölet s rút hajbakapás lesz. (*Csalomjai.*)

E *hajbakapás* a „*funebre bellum*“ kifejezésére igen gyenge kifejezés. Erőteljesebb a Márki József fordítása: „*balvégzetű harc*“. De e passust tisztán Horatius személyes ellenségeire alkalmazzuk, mert fennebb már érintők és később még látni fogjuk, hogy Horatius teljes öntudattal iskolája védelmére kelt és épen a római költés sokféle fogyatkozásait, hiányait mutatják ki az *ars poëtica* azon részei, melyeket Hurd és társai csak a római színiköltés bírálata magyaráztak.

Wieland nézete érdemel a legnagyobb elismerést. Ő igen helyesen a Horatius leveleinek abból a jelleméből indul ki, hogy azok valódi *alkalmi* alkotások. Természetesen Göthe értelmében, ki valahol a maga műveiről is kinyilatkoztatá: „Minden költeményem alkalmi költemény, a való viszonyok hatása alatt keletkeztek, ezekben van alapjuk és gyökerük.“ A Pisokhoz írt levél magyarázatát abban látja, hogy Calpurnius Piso fiait is meglepte a kivált előkelő körökben általános **pruritus scribendi** (durva kifejezés, de Wielandé)¹⁾ Piso félté fiait e szenvedély veszélyeitől: a balsiker miatti kigúnyoltatástól és Horatiusnak kifejezte aggodalmát. Horatius ezt megérté és írta leve-

¹⁾ Man kann von einem unsäglichen *Pruritus* für die Musenkunst geplagt werden, ohne mit einem wirklichen Talent geboren zu sein. (H. Briefe aus dem Lateinischen übersetzt und mit historischen Einleitungen und anderen nöthigen Erläuterungen versehen von C. M. Wieland Leipzig 1790.)

lét egyfelől azért, hogy a költéstől elriaszsza őket, másfelől mégis utasításokat ad.

Mittermayer a 304—307 versekből indul ki.

A fenkö tisztét fogom én felvenni magamra,
Mely vasat élessé tesz, bár maga metszeni tompa.
Én nem író az író kötelességére tanítom:
Mi képez s táplál költőt; honnan veszi tárgyát. (*Czuczor.*)

És épen azért e szerény vallomással akarja Horatius az idősebb Pisót figyelmeztetni a dráma-írás nehezségeire. E passust tehát úgy értelmezi *Mittermayer*.¹⁾

De akkor miért fordul elő e passus az egész levél közepén túl és mintegy elrejtve? Egyébként jellemzi e nézetet, melylyel közel-rokon *Orelli* nézete is,²⁾ hogy merőben a Wieland nézetéhez sorakozik. Wieland pedig maga is érzi, hogy nézete aligha áll meg egészen, midőn a következőkép nyilatkozik: „Itt én Horatiussal, az összefüggés kedvéért, egy pár szóval többet mondattam, mint a menyeyt kifejez, *de* hogy az egészben összefüggést hozzunk létre, új művet kellene belőle alkotni.“ Imé, még Wieland is hová ragadtatik el, hogy nézetét elfogadtassa, holott, mihelyt *bele* kell magyarázni valamit az ars poëticába: azonnal nem lehet a költőnek tulajdonított czél igaz; mert e költemény fesztelen, könnyed folyását senki kétségbe nem vonja.

E nézet tisztán a Piso és Horatius közti viszonyból indul ki. *Orelli* azt hiszi, hogy levelét felolvasta a költő a Piso házában, mielőtt kiadta volna. Ribbeck kérdésbe teszi azt is, hogy egyáltalán megjelent-e e levél Horatius életében?

Végre *harmadik* nézetárvialatot állított föl már még régebben *Franc. Robortellus* abban a paraphrasisában, melyet az Aristoteles poëticája magyarázata kapcsán írt az ars poëticához. Szerinte Horatius korának ferde ízlése ellen kelt ki, feddvén azokat, kik minden előkészület és tanulmány nélkül faragták a verseket.

E nézethez csatlakoztak *Rappolt* (a XVII. évszázban), *Haberfeldt*, *Hocheder*, *Dohrn*, *Schelle*. Ezeknek nézetét az ars poëticáról e szóban lehet összefoglalni: *critico-satyricum-poëma*. *Doehring* csak any-

¹⁾ Aschaffenburgban 1827-ben kiadott progr. értekezésében.

²⁾ 1844-iki zürichi kitűnő kiadásában az ars poëticához írt előszóban (519—523 l.)

nyiban tér el e felfogástól, hogy az ars poëticában a didaktikus elem túlsúlyát látja és ezért *didactico-satiricum*-nak tartja. És *Manso*¹⁾ az ars poëticában a költői levél valódi mintáját, jellegét, fajképét látja.

Csak curiosumkép hozom föl *Lilie*²⁾ nézetét, ki az ars poëticában egy nagyobb tankölteményhez írogatott részleteket lát. E részleteket a Pisokkal beszélgette meg, jegyeztette le, halála után adták ki. „Tehát e munkácskát Horatius halála után találván meg, tartalma után elnevezték ars poëticának. A grammatikusok, ha nem csalódom, fölkapták, bizonyos részekre osztották, szorgalmasan kifejtették tanítványaiknak.“

De hát *Hardouin*³⁾ merészségéről mit mondjunk, ki azt állítja, hogy talán valamely szerzetes írta Párisban e művet és bizonyítékul hozza föl a 373. verset:

. . . . de közészerű költészt (sic!)

Istenek, emberek és könyváros boltok utálnak. (Czuczor),

mely hely párisi könyvkirakatra vonatkozik.

Megjegyzem, hogy a *columnae* fordítását Márki József helyesen adja *oszlop*-pal, mert a tényeknek felel meg. Szerinte ott álltak az Aula Palatii-ben ez oszlopok, melyek megfeleltek a könyvárosok kirakatainak.

Streuber erős érvet hoz föl a *satiro-criticum-poëma* féle felfogás ellen. Szerinte Horatius kifáradt már az akkori silány költők gúnyolásában. Valóban helyes nézetet vall, midőn kifejezi, hogy sok homályt oszlatnak vala el a scholiasták, ha nem a költemény tartalmáról szólnak, hanem a Pisokról irnak körülményesebben; mert egy levél valódi magyarázatát azon személyes összeköttetés adja meg, mely fennállott az író és azok közt, kikhez a levelet írta. Streuber a satirikus élt csak Horatius írásmódjára vonatkoztatja. Maga jellemzi irányát. Epist. II. 1. 262. és köv. ll.

Mert a gúnyolni valót jobban megtartjuk eszünkben,

Mint a minek, noha jó, tömjénnel kéne adóznunk. (Csalomjai.)

Streuber érdemes művét, mely a különböző nézeteket olykiváló

1) Über das Wesen der Horazischen Episteln. Lipcse, 1800.

2) De Horatiana ad Pisones epistola. Sir. Guil. Lilie Vratislaviae 1838.

3) Opp. vania Amst. 1733. idézve Srteuber által.

gonddal állítja egybe és a czáfolatban sok ügyességet tanúsít a következő végeredményben foglalja egybe :

„E Pisokhoz írta hát Horatius e levelét, mely a tárgy rokonságánál fogva helyesen hasonlítható a Maecenashoz, Augustushoz, Julius Florushoz írott ama levelekhez, melyekben jelesen védi magát ellenségei rosszakaratú vádjai és a régieskedők ferde ízlése ellen s egyszerűsrimind megmagyarázza azt a hangulatot, melylyel a satirák írására adta magát.“ De ennél magasabb irodalmi cél lebegett Horatius előtt. Epen így felette csekély motivumra viszi vissza az egész *ars poetica* keletkezését *G. Bernhardy*,¹⁾ midőn nézetét így foglalja egybe: „Volt tehát oka Horatiusnak, hogy erejét kimélje és nemes tanait mérsékelt határok közé szorítsa és a műelvek szoros rendjét egy kissé lazította és mintegy kerülőkkel tárgyalta és a meghitt beszélgetés hangján finoman mérsékli és a könnyű gúny játzsiságával csipkedte majd a római közönség ferde ízlését, majd a lábrakapott írás-dühöt. Ez az oka annak, hogy az a *három* levél (Ep. I. 19. II. 1. 2.) habár rokontárgy körül forog; e költeménytől nagyban eltér és azoknak mérészségét épen nem bámuljuk, kik ezt postumus műnek tartják.“ Mi e nagy különbséget nem fedezzük föl.

VIII.

Tehát levél: irodalmi levél, írva a Pisokhoz, az irodalomkedvelő előkelő Calpurnius Pisonhoz és ennek fiaihoz, kik közül a nagyobbik költészet és talán épen dráma írással foglalkozott.

Ki volt e Piso? E Pisoról Tacitus Ann. VI. 10. a. u. c. 785. írja: „L. Piso pontifex természetes halállal mult ki, a mi ily nagy kitűnőségnél ritka dolog, soha semmi szolgálai véleménynek önként vallója nem volt és valahányszor a szükség úgy hozta magával, böles mérsékletet tanusított. Említettem, hogy atyja censorságot viselt férfiú volt. Megérte a nyolczvan évet és Tracziában diadalmenetet érdemelt ki. De fődicősége abból származott, hogy mint a város ismételten kinevezett praefectusa, e tisztet, melyet a szokatlan hatalom még terhesebbé tett, mindvégig bámúlatos mérséklettel töltötte be. Mikor *praefectus urbi* volt, Vell. Paterculus nagyon megdicséri. Consul suffectus a. u. c. 739-ben volt. A consulság után Pamphilia kormány-

¹⁾ De Horatii Epistola ad Pisones Halae, 1847. 15. 16. 1.

zója lett; 743. a. u. c. a bessusok ellen folytat hadjáratot, melyért diadalmenetre szerzett jogot.

Az ars poëtica keletkezésének ideje összefügg a Pisok személyének kérdésével.

Kirchner a. u. c. 743–746-ra teszi, szemben *Francke*-val, ki Horatius erőteljes férfikorára, 735 tájra helyezi e költemény keltét, hivatkozva Sat. I. 4. 63 sorára:

„Erről elég; máskor: költészet-e vagy se a gúnyor?“ (Barna J.)

mely tekintettel e szatirának a. u. c. 733 előtti keltét, az ars poëtica írását, körülbelől 735-re tolja vissza. *Sanadon*: 730; *Eichstädt*: 730, 721, *Holtzapfel*: 739, *Habsfeldt*: 738 utánra, *Mittermayer*: 742-re teszik e költemény keltét. *Ribbeck* ügyesen czáfolja *Riese* állítását, ki e költemény írását 733-ra teszi vissza és pedig kiindúl az ars poëtica 269 sorából:

Ti görög példákat örökké

Nappali fénynél és forgassatok éjjeli mécsnél (Czuczor).

E sor egyenes parodiáját látja *Epist.* I. 19. 11. sorában, mely így hangzik:

a költők versenyzenek éji ivásban —

Nappaltól nem szűnének gőzölgenni.

A latin eredetiben:

Nocturno certare mero, putere diurno,

(melyet *Márki József* fenti fordítása nem fejez ki elég dallamosan, Csalomjai pedig egészen elejt) csakugyan parodikus fordulatra vall. Minthogy pedig a 19. levél legkésőbb 734-ben írathatott, mely évben Horatius az epistolák első könyvét kiadta, tehát az ars poëtica legalább egy évvel korábban írathatott!

Ha e hely parodiája az ars poëtica fentebbi helyének, bizonyára az utalás érthetősége kedvéért ki lett volna téve az *exemplaria Graeca* ismétlése. *Riese*-nek van egy nyomós érve, de mely szintén meg nem áll, hogy t. i. a ciklikus író kigúnyolása, ki az exordiumot igen messzi viszi vissza, czélzás volna Vergilius Aeneisére. De föl nem tehető Horatiusról az a gyöngédtelenség, hogy 735 után: Virgilius halála után engedte volna meg magának e sértést barátja emléke ellen. *Riese* e szemre való érvét ügyesen czáfolja *Ritbeck*.¹⁾

¹⁾ Der Qu: Hor. Fl. Epistola und Buch von der Dichtkunst mit Einleitung und Kritischen Bemerkungen v. Ottó Ribbeck. Berlin, 1869. 95–98 l.

Szerinte, ha Riese ez érve beválik, akkor már a. a. 728 előtt kellett volna e költeménynek keletkeznie, mert ez időn túl már Vergilius költeménye ismert lett; továbbá az Aeneis expositiója ellen az ars poetica szempontjából kifogást emelni nem lehet.

Ribbeck az ars poetica keltére nézve így nyilatkozik: „Annál maradjunk; a költészettan semmi esetre sem írathatott 740 vagy 741 előtt, valószínűen csak 743 után, sőt még azt sem lehet biztosan állítani, hogy szerzőnek 746-ban bekövetkezett halála előtt teljesen be volt-e fejezve vagy kiadott-e.“

Ribbeck állításának utolsó felét nem tehetem magamévá. Az ars poetica jelen alakjában a befejezés úgy megfelel az egész költemény célzatának, Horatius *sal Bionius* jellegű szerkesztésmódjának, hogy — ha nem volt is kiadva — bizonyára készen volt. Azok, kik Horatius erőteljesebb korára viszik vissza a költemény keltét, kénytelenek más Pisonhoz folyamodni, mi nem egyenes érv vélelmük ellen; mert hiszen a mi Pisonknak (Calpurnius) e korban nem lehetett oly idős fia, kihez ilyen levelet írni lehetett.

Ugyanis Calpurnius Piso, ki 785-ben 80 éves volt (Tac. VI. 10) körülbelül 696-ban született, *consul suo tempore* 43 éves korában lett 739-be. Ha húsz éves korában nősült, lehetett ez időtájban a *juvenes patre digni* közül az idősebb 19—20 éves; tehát, ha e Piso a költő által apostrophált személy: akkor a 740-en túl, tehát Horatius életének végszakára esik a költemény kelte. Nehézséget nem okozhat *Sp. Maecius Tarpa*, kiről a 327. versben mondja:

Valahára, ha mégis

Irndl, kérd Metiust bírúdnak. (Czuczor).

Mert igaz, hogy Maecius 699-ben tekintélyes ítész volt, mint Cic. ep. ad. Pom. VII. 1. 1, kire Pompeius az ő színházában előadandó darabok bírálatát bízta, ez időtájt (742 a. u. c.) 70 éves lehetett, mert 772-ben született. Ki a mi Brassainkra gondol, ki most is oly bámúlatos ügyességgel forgatja a kritika fegyverét, elhiheti, hogy Maecius Tarpa husz évvel korábban gyakorolhatta a kritika nehéz feladatát.

Ugyde L. Calpurnius Piso mellett szól még Porphyrio commentárja, ki Terentius Scaurus nyomán állítja: „ezt a könyvet, melynek czíme *de arte poetica*, Lucius Pisonhoz küldte, ki később *urbis custos* (praefectus) volt és az ő fiaihoz.“

E Piso jellemének szelidsége alkalmassá teszi őt arra, hogy feltegyük róla, hogy a költészet pártját fogta.

Ugyanis Porphyrio megjegyzi: *mert maga Piso is költő volt és a szép művészetek pártfogója.*

Ha a belső érvet is látba vetjük: ez teljes mértékben a mellett bizonyít, hogy az ars poëtica 741-en túl keletkezett és pedig az Epistolák *második* könyvének első két levele után, mely levelek okvetetlenül 741. után keletkeztek, midőn már az ódiák *negyedik* könyve kiadatott. Ugyanis e levelek hangja, Horatius hangulata, tanulmányai, az ósdiak újabb erősödése, mint lehet látni a *második* könyv leveleiből, hogy a régi szindarabok kedvéért telt zsúfolásig meg a nézőtér, és az ars poëtica tartalma, mely hasonló vonatkozásokat, hasonló hangulatot tartalmaz: mind e későbbi keltre vallanak.

Az a nyugodt hang, melyet a megsértett és felboszantott költő ingerültségétől évek választanak el; a *poëta laureatus*-nak méltósága, szélesebb látóköre, a gondolatjárás mélyebb medre mind a mellett a törekvés mellett szól, hogy a szatiráiban és más leveleiben elszórt támadásokat ne csak ismétlje, hanem e támadások kapcsán adott tanításokkal egészítse ki.

Főlemelkedik a költői hivatás magasztos felfogására és mintegy egész költői pályája által igazolt *parainesis*-sel fordul a Pisokhoz. Ezt semmi esetre nem tehetette addig, a míg nem gondolt oly teljes mértékben arra, hogy „*tréfát, enyegést félre tegyen.*“

Hát mind verset, mind más tréfát félre teendek. (Ep. I. 1. 10.)

Ha pedig valakit mind e belső érvek ereje sem győz meg, meggyőző azoknak hiú erőlködése, kik előbbre akarván tenni e költemény keletkezését, más Pisot is keresnek, hogy az idő-viszonyok találjanak. Es ez *Cnaeus Piso* volna, kit Tacitus Ann. II. 43. említ, midőn Germanicus e gyűlöletes ellenségét jellemzi: „Kegyetlen lelkületű ember, örökölte vad természetét *atyjától, Pisótól*, ki a polgárháborúban a forradalmi pártot Afrikában (a. u. c. 708—Kr. e. 46) igen erélyes kormányzásával támogatta Caesar ellen, azután Brutust és Cassiust követte (a. u. c. 712).“ Megengedtetvén hazatérése, távol tartá magát hivatal kérésétől, míg Augustus részéről önként kínálta meg a consulsággal, ezt elfogadta.“ Germanicus cselszövő gyilkosa 730—735 közt elég ifjú lett volna arra, hogy iuvenisnek mondassék, de akkor

e Pisok természete, lelkülete nem talál a levél hangjához. Cnaeus fia hozzá még, ha egyéb nyomós érvek arra bírnak (pedig láttuk, hogy kikerülhetetlenül arra bírnak) hogy 743—746-ra tegyük az ars poëtica keltét: 40 éves lehetett. A *Tractatus Vidobonensis* is megemlíti, hogy „Piso tragédiákat írt“. Streuber érvelése helyes nyomon jár, midőn állítja, hogy abból is lehet következtetni, hogy Piso tragédiákat írt, mert Horatius a fentebb idézett 387. sorban azt mondja, hogy a mit ír, Maecius hallatára olvasta föl, kiről láttuk, hogy Pompeius kritikusa volt. Hogy pedig oly fiatalon, 20 éves korában írt tragédiát, erre nézve Streuber a csodálkozót Plinius vallomására utalja, ki Epist. VII. 4. szerint 14 éves korában görög tragédiát írt.

Mi tehát úgy fogjuk föl az ars poëtica keletkezését, hogy a nyugalomba vonult költőt Rómával szőtt irodalmi összeköttetései mind jobban figyelmeztették az ósdiak részéről jöhető veszélyre, a közönség elpártolására. Ekkor lépett föl a *második* könyv epistoláival: mély ismeretét, széles olvasottságát, megérlelt, kiforrott nézeteit, ellenfelei ellen intézett finom humorral, költői játszi levél formájába öltöztetett komoly tanácsok alakjában törekszik a jobbkat: egy Augustust, Maecenast, Florust, a Pisokat hathatós támogatására megnyerni. Biztosítani, megvédeni volt szándéka költői iskoláját, melynek feje ő volt a távolból is, mint Kazinczi, leveleivel kel védelmére az ő iskolájának. E célból írta az ars poëticát, melyet — ha a tanköltemény chablonja alá vonni nem lehet, mert valódi *költemény*, a mi mint tanköltemény soha sem lesz — a költői levél alakjában, melynek ő igaz feltalálója és utólérhetetlen mestere, mert gazdag egyéniségének hordozójává, kifejezőjévé, tolmácsává tehetette művét, úgy alkotott meg, hogy a klasszikus kor legbecsesebb maradványa marad mindenha.

IX.

* Ha *személyes* természetü indító ok vezette Horatiust az ars poëtica írására; ha a római irodalmi viszonyok éles bírálata, az írási düh megfeddése, a fiatal Piso jóra való hajlamának barátságos irányzása, a valódi költés mély, igaz világának megvilágítása; de az én felfogásom szerint a görög ízlés védelme is, még pedig a valódi, nagy görög költők éjjeli, nappali tanulmányozásának ajánlása által kitüntetett felfogással: akkor az a kérdés, hogy mennyiben *eredeti* az ars poëtica, mennyiben *utánzott*, részben megvan oldva. Mert mi e

műben a levélstil báját, kitéréseit, czélzatait, személyes vonatkozásait megtaláljuk; de megtaláljuk, a majdnem lazá szerkezet mellett, finom eszmemenetét. Ez eszmemenet bizonyos egységbe fűzi össze a gyöngyszemeket. Alapeszméje, melyet megvilágít, hogy a költés tanulmányt és tehetséget kíván, és a római szellem a maga realis irányával terméketlen arra, hogy önmaga az ízlés irányzója legyen. A költés, túl a *nemzeti* korlátokon a *barbar* világgal szemben, a *görög-római* közös hagyományban ver gyökeret. És azok kik Horatius ódáiban is Alkaios, Sappho, Arkhilokhos, Pindaros utánzatait keresik, fedelik a különbséget, mely a római irodalom fejlődése és bármely újabbkori *nemzeti* irodalom fejlődése közt van. Az Aeneas-monda fejlődése legélénkebben bizonyítja, hogy a görög mondakör a római talajon *ἀπομίμνησις*-t talált, hogy kétszeri telepítés volt: a *Graecia Magna*-ban volt az egyik, Kr. e. VI. és V. évszázban és volt az *ízlés*-nek nagy *ἀπομίμνησις*-ja attól a nevezetes eseménytől fogva, mikor Korinthos a Mummius kezébe került (Kr. e. 146.). A római hazafiaknak a graecomania elleni harca, mely *Lucilius* korában már kitört, elveszté komoly jelentőségét a magasabb irodalmi műfajok létrejötte után. Horatius a *görög-ítál* törzs közös szellemi hagyományát, a közös vonásokkal bíró hitélet és világnézet alapján a római költés szerencsés örökségének tartja és mikor az értelmetlen támadást látja, ez u. n. *utánzás* ellen írja irodalmi leveleit.

Az ars poëtica tervtelensége csak látszatos, valamint túlhajtott tervszerűsége nem igazolt. A tragédiával, a satyrdrámával azért foglalkozik tűzetesebben, mert legkedveltebb műfaj a dráma volt, mert a fiatal Piso drámaíráásra érzett hajlamot, egyébként a költés általános feltételei, a költői irány sajátságai, a műfajok jelleme, versformája, a költés forrásai, a tanulmány és tehetség, eredetiség és utánzás kérdéseiről ír a levél stil kedélyes *czéltalanságával*. És megjegyzem, hogy úgy a *Bernhardt* (Grundriss der röm. Lit. 1892.)¹⁾ valamint *Müller Ede* (Geschichte der Theorie der Kunst bei den Alten)²⁾ műveiben adott áttekintés teljesen szabatos, a felfogás egészen jogos. Fölösleges dolog volna, untig tudott és ismert dolgokat ismételni. De itt egy fontos körülményt említek meg, melyet a magyarázók meglehetősen figyelmen kívül hagytak, hogy t. i. Horatius a satyr drá-

¹⁾ 5. kidolgozás (1872) 592 és köv.

²⁾ II. 260 és köv.

mára a levél teljedelméhez mérten igen kiterjeszkedik, holott a rómaiaknál e *műfaj* nem vert gyökeret, miután a fabula *Atellana*, a *togata* és a *mimus*, az *exodicum*, mint *nemzeti* műfajok a hilaro-tragédia behozatalát feleslegessé tevék.

Nézetem az, hogy épen ez által akarta költőnk a figyelmet felhívni a görög irodalom gazdagságára, ép az által akarta a gyűlöletes színben feltüntetett, de helyes felfogás mellett szükséges *utánzás* előnyeit jobban megmagyarázni, hogy a satyr drámát hallgatólagosan szembe állítá a római tréfákkal, nyers bohózatokkal. Nemesebb alakokat: a mythikus hagyomány által megszentelt *satyrok* karát szerette volna, ha nem is átültetni, mert nem lehetne kimutatni ilyen czélzatot Horatiusnál, de a költőket rábirni, hogy a görög satyr dráma tanulmányozása útján nemesítsék a római irodalom megfelelő műfajait. Ezt annyival inkább óhajtja költőnk, mert a római közönség ízlése természetes hajlammal vonzódott az alsóbb komikum iránt, hiszen az alsó *komikum* terméke volt a régi satura is, melyből a satira fejlődött ki.

Miután tehát Horatiusnak jeleztük álláspontját a görög utánzásra nézve, melynek érdekes mellékdarabja a nyelvújítás kérdésében elfoglalt szabadelvű álláspontja és a *graecus fons* mellett a latin nyelv geniusában rejlő képzés hangsúlyozása: az ars poëticában a költői forma fesztelen szabadsága mellett is fölfedezhető aesthetikai elvek *forrásának* kérdéséről szólhatok még egy pár szót. De előbb még a Ribbeck-féle ars poëticáról kell egy pár észrevételt tennünk. Az egyes sorok kihagyásának kérdése untató részletekre vezetne, de az *áthelyezéseket* szó nélkül nem hagyhatjuk.

Áthelyezi az ars poëtica 73—85. verseit az Augustushoz írt levél (II. 1.) 102-ik sora után Miért? Mert kicsinyesnek tartja és méltatlannak a költő Pisokhoz oly csekélységeket tárgyalni, hogy mikép fejlődtek ki a műfajok a megfelelő *mérték* keretében. Az alak és tartalom e történelmi összeshövdése kicsi dolog-e? Nem küzdelmes folyamat-e egy fejlődő költő fejlődésében az *alak* megtalálása? Olvassa el bárki az áthelyezett passust az Augustushoz írt levél 102. sora után, midőn épen a jelen alakban a legszorosabb eszmemenet jellemzi a római nép átalakulását: az egykori gyakorlatias, perlekedő, római ember most az írás dühtől meglepetve, boldog, boldogtalan verset ír. (108. és köv.) Mily oda nem illő dologgal szakíttatnék meg az ars

poëtica jelzett passusának áthelyezése útján; holott Horatius álláspontja, mely szerint az *alakra* kiváló sulyt helyez (forma dat esse rei a költészetben) nem közömbös dolog, ép a történelmi fejlődés szentesítette szoros és benső összefüggést a *tárgy és alak* közt a Pisonak figyelmébe ajánlani, hiszen épen az *alakérzék* megvesztegetését vont a maga után a régi nemzeti formák fölélesztése. A *másik* áthelyezés: az ars poëtica 391—407. sora áthelyezése ugyan e levél 125. sora után. Miért? Mert az előzményekben kedélyesen rajzoló a jámbor poéta ártalmatlan tévelygését, kit nem mar a kapzsiság rozsdája, a maga anyagi kárát is mosolyogja, megelégszik az egyszerű babbal és a rostaalja búzából sült kenyérral. Hogy a költészet áldásait még élénkebben rajzolja: ide szövi a költők nagy szerepének elbeszélését, melyet a művelődés folyamatában elfoglaltak.

Orpheus, Amphion, Homeros, Tyrtaios, a delphibeli jóda versben kifejezett bölcsesége minő fontos kulturai mozzanatok! Igaza van Ribbecknek, hogy e részlet pompásan illik az Augustushoz írott fentebb jelzett passusa után, kivált a 125 sor vége:

parvis quoque rebus *magna* invari,

mely helyet *Márki József* így fordít:

„Kis dolgok is hoznak

A nagyoknak hasznot.“

Csalomjai:

„nagy ügyekben, tudjuk, emeltyü

Sokszor a kis pont is“.

Sajnos mindkét fordítás felszínes.

Ha az ars poëtica 391—407. sora ide iktatódik, mintegy a *magna invari* nyer megvilágítást és azután a költészetnek mint nevelési eszköznek előnyeit a leghelyesebb logikai egymásutánban tárgyalhatta.

Az ars poëtica jelen szerkezetében, midőn ez előzmények a kritika szükségét emelték ki és e passus után a *tehetség és tanulmány* kérdését veti föl, csakugyan ugrásnak tűnik föl. Aztán voltaképp a 295. és köv. sorokban újra érinté e kérdést.

A Ribbeck által kihagyott rész által az eszmemenet szorosabb; mert a kritika szüksége után mintegy ellentétül a *hizelgők* rontó hatását festi.

Ha a jelen szöveget mégis védem: nemcsak a hagyománynak többször említett és Ribbeck által is elismert soliditása miatt teszem, de mert a levél-stil fesztelen átmeneteképp e hely ide illik. Ugyanis a

költő Píso-t figyelmeztetvén a kritika szükséges voltára, a *nonumque prematur ad annum* híres elve ugyancsak megdöbbenhetette a költői termékenység lázától izgatott ifjú kedélyét: mi természetesebb, mint a költészet művelődéstörténeti nagy jelentőségének festése által az ifjú lelkét az eszmény régióiba emelni, hogy annál jobban érezze, hogy nem lehet elég követelő, nem lehet elég szigorú önmagával szemben.

Aztán nem kell elfeledni, hogy a költemény a végére hajlott: e ragyogó passus kiválóképen emeli a *recitator* humoros rajzával szemben az ellentétet. Csak helyezzük egymással szembe: Orpheust, Amphion, Homeroszt, Tyrtaiost... és a piócza-természetű recitator, ki

A kit kézre kerít, nem ereszti, s kinozza, ragadván
Bőréhez, míg nincs vérrel teliszíva, nadályként.

(475—476.) Czuczor.

Alig lehetne a *levél* forma mellett nyomósabb érvet hozni föl, mint e humoros befejezést. E kép a következő hanyatlás korában állandó típusává lesz a napi dicsőség napfényében sütkérező írónak.

És már most rátérhetünk az *eredetiség* kérdésére, miután e kérdést az eddigiéket éles világitásba helyezték.

X.

E kérdést *Streuber* többször idézett művében s *Michaelis*: De auctoribus quos Horatius in libro de Arte Poëtica secutus esse videatur ezim alatt Kielben 1857-ben megjelent kitűnő dolgozatában beható gonddal tárgyalják, párhuzamos idézetekkel világítják meg. *Streuber* álláspontját mintegy összefoglalja következő nyilatkozata: „Őszintén bevallom, hogy *épen nem* érthetek egyet azokkal, kik azt hiszik, hogy Horatius Platot vagy Aristotelest követte, utánozta, sőt egyszerűen átírta.“

Michaelis álláspontját megtaláljuk e kijelentésében: „Horatius kölcsönözhetett egyet-mást Neoptolemostól, valamit meríthetett Plato és Aristoteles műveiből, itt-ott talán latin szerzőt is használt, de a *legtöbb dologban* a maga józan eszét és helyes érzékét követte.“

Ime, mindketten, kik e kérdést tűzetes tanulmányuk tárgyává tévők, Horatius számára önállóságot követelnek. Mihelyt az ars poëtica-ban nem tankölteményt, de alkalomszülte, hangulat-ihlette levelet látunk: eo ipso elesik a párhuzam, melyet fölállítanak az ars

poëtica és Platon „Phaidros“-a, vagy *Neoptolemos* poëticája, vagy a mi még legtöbb eredményre vezet Aristoteles *ποιητική*-je közt.

Ha a *Phaidros*-nak valóságos tanító célja van, a dialektika helyes alapját mutatja ki, ha Aristoteles *ποιητική*-je — ha nem juthatott is kezünkbe teljes eredeti szövegében — kivált a drámai költészetre nézve kimerítő mű, a régi retorika műfaj elméletet adja a költés körében és ha *Neoptolemos* műve bizonyára stilistikai sajátosságokat tárgyalt: akkor a *párhuzam* mely nem az ars poëticának mint tankölteménynek jellegét van hivatva kitüntetni, csak arra szorítkozhatik, hogy Horatius görög reminiscentiáit beható görög tanulmányait bizonyítsa. E tanulmányokkal a görög moralisták írtaival együttes foglalkozásáról számot ad maga a költő, különösen *Epist. 1. 2.* levelében, melynél tartalmasabb, mélyebb felfogását a görög bölcselmi szellemnek aligha lehet Vergilius és Lucretius kivételével római költőnél is fölfedezni. Ép e mély felfogás hiányzott a római gyakorlati szellemtől: ép ezzel akarta áthatni kora irodalmát.

A Horatius és Platon közti párhuzam első föllájtója *Schreiter* ¹⁾ volt. Nyomósabban tárgyalta e párhuzamot *Ast.* ²⁾

Miben állana a rokonság? Platon célja volt a *Phaidros*-ban a rossz szónokok ironikus lebírálása és a valódi szónoklat feltételeinek kifejtése: ugyanez volna a célja a költés terén az ars poëticának. Mikor Platon Itáliából visszatért: ugyanarra az irigységre, roszakaratra talált, melylyel Horatius is találkozott.

Platont a sophisták, a rhetorok támadták meg. Ezért bírálja meg a *Lysias*-féle beszédet a szerelemről és ennek kapcsán tünteti ki, hogy a szónoklat alapja a bölcsелеm. Hasonló gondolatot fejez ki *Cicero Orat. XIII. 4*: „Bölcselmi tanulmány nélkül sem a tárgyakról fogalmat nem tudnánk alkotni, sem meghatár zásukat adni, sem részekre osztani; sem megítélni mi az igaz, mi a valótlan, sem a következményeket, ellenmondásokat észre venni, a kétes dolgokban helyes megkülönböztetéseket tenni.“ Nem ugyanezt fejezi-e ki Horatius a költészetre nézve az ars poëtica 309. sorában:

Józan írásmódnak bölcs ész a kútfeje s elve. (Czuczor)

Közbe legyen mondva, hogy Czuczor fordítása ma is mennyivel

¹⁾ De Horatio Platonis aemulo eiusque epistolae ad Pisones cum huius Phaedro comparatione. Lipsiae 1748.

²⁾ De Platonis Phaedro. Jena 1801. cap. 3. p. 32.

fölötte áll utódainak, e sor fordítása is bizonyítja. *Márki József* így fordítja :

„Kútfeje s elve helyes költésnek *józanokosság.*“

Mikor tette a latin *sapere*, melyből a *sapientia* ered, a *józanokosságot*? Hiszen itt bölcselmi műveltségről van szó! Phaidros czélja is vita tárgya: a korabeli szónokok bírálata, a szerelem fejtegetése, a szép mivolta beszövídik a Phaidros eszmemenetébe. *Scheiermacher* nézete, hogy e dialog czélja a dialektika lényegének feltüntetése, mi nem más, mint az eszmék phaenomenologiai ellentétekben való szemléltetése, Steinhart a halhatatlan léleknek az önmagában szép és jó iránti rajongó szeretetéből fakadó legtisztább szellemi életnek a dialektika útján való nyilvánulását látja e dialogban feltüntetve.

Mily összefüggés, mily rokonság lehet hát Platon *Phaidrosa* és Horatius ars poëticája közt?

Mondjuk-e, hogy Platon az enthusiasmust, az isteni igazság intuitív látása által felkeltött enthusiasmust tartja az igazsághirdető szónoklat voltaképi forrásának, Horatius hivatottság nélkül nem képzel költőt?

Streuber kimutat művének 67—68. lapján egy pár találkozást, pg. 237. C. = a. p. 309; pg. 259. E. = a. p. 38; pg. 264. C. = a. p. 5. és köv. pg. 265. D. = a. p. 31. pg. 269. D. = a. p. 408. pg. 270. E. = a. p. 99.

De hát mire vonatkoznak e találkozások? Hogy a szónoknak helyes fogalmat kell tárgyáról alkotni, melyről szónokolni akar; hogy kezetlen, lábatlan ne legyen a szónoki beszéd szerkezete, de szerves lényhez hasonló étellel birjon; hogy *természettől* hivatott szónok még a *tanulmány* útján is fejlessze tehetségét. Sekélyessé válik e párhuzam.

Hogy Horatius olvassagta Platont, azt kétségbe nem vonhatjuk; de hogy Vergilius közelebb járt Platon lelkéhez, annak belátására elég az Aeneis VI. énekének egybevetése Horatius bölcselmi tartalmú leveleivel. Minő józanság jellemzi Horatiust! Platon lelkével rokonságot nem érzett.

Más a viszony az ars poëtica és Aristoteles *ποιητική*-je közt.

Meglepő találkozás, egész helyeknek néha hű visszaadása fordul elő az ars poëticában. És már csak azon körülmény is csábít az egybe-hasonlításra, hogy Aristoteles műve ránk maradt formájában kivált a dramaturgiával foglalkozik, s Horatius művében is oly tért foglal el a drámai költés tárgyalása, hogy a kik tanköltevénynek fogták föl,

dramaturgiát találtak benne. Ugyde Aristoteles és Horatius kiindulási pontja közt gyökeres különbség van.

Aristoteles valódi elméletét akarta megírni a költésnek. Kiindul a *μίμησις*-ből; a műfajok *ἔπος*-át: bölcselmi meghatározását adja; rátér a műfajok alkatrészeire, ez alkatrészek szerkezetére. A különbség mindjárt a kiindulási pontnál kitűnik, mint azt praegnans példa bizonyítja. Aristoteles *ποιητική* je VII. részben a tragédia terjedelmét határozza meg. A *ἔπος*-ban látja megjelölve a színdarab terjedelmét. Kijelenti, hogy a versenyek szerint, vagy az élvezet után határozni meg a színdarab terjedelmét, nem a művészet törvénye (*οὐ τῆς τεχνῆς ἐστίν*), hanem a terjedelem *ἰκανό* *ἔπος*-át (helyes mértékét) a cselekvény oly terjedelmében találja, a mennyi idő alatt a sorsfordulat megtörténhetik (*εἰς ἐντυχίαν ἢ ἐκ δυστυχίας ἢ ἐξ εὐτυχίας εἰς δυστυχίαν*). Mily messze áll e valóban *esztétikai* felfogástól Horatius ars poëtica-jában olvasható elv:

Több ne legyen, se kevesebb ötnél a felvonat, úgy lel

Színdarabod tetszést s játszása kívántatik újra (190—91. Czuczor).

Helyesen czáfolja meg Michaelis Orelli párhuzamát az itt említett öt felvonás és a görög prolog, epilog és 3 episodion közt, holt az Oidipusban *négy*, az Antigoneban *öt* episodion van.

Tisztán látszik, hogy Horatius előtt római viszonyok lebegtek.

Igen nyomós megjegyzése Michaelisnek, hogy ars poëtica-ban felhozott idézetek majdnem kivétel nélkül a *latin* színirodalomból mértévk. Igy Thyestes lakomáját (91 v.) Ennius után Varius, a Horatius köréhez tartozó költő dolgozta föl.

Atreus extra coquens (186.) Attius Atreusára, *Telephus pauper et exul* (96. 104.) Ennius vagy Attius Telephusára vonatkoznak. Akhillest (120 v.) színre hozták Livius, Ennius, Attius, sőt Augustus is megpróbálkozott e tárgygyal, *Medeat* (123, 185 v.) Ennius, Attius hozták színre, Jnot (123 v.) Livius, Iot (124 v.) Attius, *tristis Orestes* (124 v.), kiről Vergilius Aeneis IV. 471 így szól:

Aut Agamemnonius scaenis agitatus *Orestes* (124. v.)

Ennius *Eumenides*-eben fordult elő, talán előfordult *Naevius Iphigenia*-jában is; Procne (187 v.) Livius és Attius *Tereis*-ében¹⁾. Te-

¹⁾ Ribbeck: *Tragicorum Latinorum reliquiae* p. 267, 347, 262, 307, 244, 272, 304. p. 244, p. 300, p. 170, p. 247, p. 244, 315. Augustus drámaírájáról Suidas is megemlékezik.

hát csak *Peleus*-ra nézve nem lehet kimutatni a latin szerzőt. Welcker Euripidesnek tulajdonítja. Cadmus, ki kigyóvá változott, emlékeztet Euripidesnek Hermogenes grammatikus által megőrzött (de invent. p. 4. 12.) következő két sorára:

οἱμοὶ δράκων μου γίνεται τὸ γ' ἤμισυ
τεκνον περιπλακῆθι τῆ λοιπῆ πατρὶ

Michaelisnek ez észrevételét egész értekezésében legérdekesebbnek tartom; mert meglehetősen éllel domborítja ki Horatius önállóságát. És igaza van abban is, hogy ha Horatius az Aristoteles példáit írta volna át, az Aristoteles által oly kedvvel idézett *thebai* darabokat nem mellőzi vala. Aristoteles kiválóan hajolt a *sors tragedia* felé, mint Günther (Grundzüge der trag. Kunst) kimutatja: tehát idézetei is külön esztetikai álláspontját jellemzik.

Lényeges különbség Horatius és Aristoteles közt a *hagyomány* kérdése. Horatius határozottan a hagyománynak ad elsőséget:

Köznemű dolgokból nem könnyű csinálni sajátot;
S fogsz Iliasból szindarabot te is adni, helyesbet.

(Czuczor. 129—130.)

Aristoteles megdicséri Agathont (9 f.), ki pedig hagyomány nélkül írt. Günther megjegyzi, hogy Aristoteles a könyv-dramát helyesli. Szóru-l-szóra így nyilatkozik: „nem kell okvetetlenül arra törekedni, hogy a „mondakör“-ben maradjunk, melyből a tragédiák merítik tárgyait.“

Gyökeres különbség Aristoteles és Horatius közt, hogy Aristoteles a tragédia *hat* alkotórésze (μῦθος, ἦθος, λέξις, διάνοια, ὄψις, μελοποιία, Hunfalvi szerint: mese, jellem, szóbeli kifejezés, gondolkodás, látvány, zene) közül a *mesét* tekinti a tragédia lelkének (ἀρχὴ μὲν καὶ σὺν ψυχῇ ὁ μῦθος τῆς τραγωδίας), főalkatelemének, Horatius az ἦθος-ra helyez sulyt. Kijelenti Stagira bölcse, hogy ha erkölcsi mondásokat és jól alkotott gondolatokat egymás mellé fűzünk, még nem lesz tragédia, hanem „sokkal inkább — folytatja — az ezekben szegényebb tragédia, de a melynek van meséje, van cselekménye.“ (VI. 12.) Horatius pedig ép ellenkezőleg nyilatkozik:

Néha az oly színműn, mely helylyel-közzel szép
S erkölcsös, noha nem cifrált, s nincs stílja, se bája,
A nép jobban kap s fentartja felette figyelmét,
Mint más szebben ugyan, de üres hangokkal üvöltőn.

(319. és köv. Czuczor.)

E passus fordításában Márki találóbb szóval fejezi ki a *mora-taque recte*-t: *élcthü*-nek; mely szó a lényegyet mondja meg, mi nem mondható az *erkölcsös*-ről. Itt a *ἦθος*ról van szó.

Aristoteles *πράγμα*-ról, *cselekvényről* beszél, Horatius *versus inopes rerum*-ot, tehát a *tartalmatlan*, *nem magvas* verseket hibáztatja.

A két nép szelleme híven tükröződik ez eltérő felfogásban is, mely kimutatható Horatius és Aristoteles közt.

A *μίμησις*, melynek Aristoteles oly bölcselmi mély jelentést tulajdonít, Horatiusnál csak érintve van az *imitator* szóban és a *simulare*-ban.

Még két igen fontos ellentétet kell kimutatnom. Horatius a *látás* útján való hatásra nézve ellentétbe jön Aristotelessel, mert a látást fölibe becsüli a hallásnak, kivéve a színpadon kívül lejátszandó hihetetlen és szörnyű dolgokat. Aristoteles pedig így nyilatkozik: „A látvány hat ugyan a lélekre, de legművészietlenebb s legkevésbébbé tartozik a költészethez. A szomorú-játéknak előadás és színészek nélkül is van hatása; azonkívül a látvány készítése inkább a díszítők, mint a költő dolga.“ (Hunfalvi VII. fej. vége.) Nem bocsátkozom itt Aristoteles esztetikai felfogásának méltatásába, de hogy itt Horatius felszínesebb és pusztán gyakorlati szempontot követ, bizonyos. Aztán hogyan nélkülözzük Aristoteles híres meghatározását a tragédiáról. Az egész Aristoteles-féle dramaturgia sarkalatos elve a *καθαρσις*, még megemlítve sincs. A Horatiusnál előforduló hatás csak az előadó színész által elért hatás. Hogy Horatius a hihetlent, csodaszerűt a színpalak mögé útalja: ennek indító oka sem Aristotelesből van meritve, mert Horatius a *hiedelmet* tartja szem előtt, Arisztoteles pedig a tragédia célját látja eltévesztettnek oly cselekvény alkotásánál, mely nem kizárólag a *ἔλεος* és *φόβος* (részvét és félelem) keltését mozdtítja elő.

A jellemekre nézve Aristoteles fölállítja, hogy legyen *jó* (*χρηστὸν*), *illő* (*ἄρμοστον*), *egyenlő* (*ἴμοιον*) és *egyező* (*ὁμοζών*) (XVI.), Horatiusnál (114—118, 120—124, 263—239, 244—247.) a *sibi convenientia* = *illő* és *egyenlő*, de az Aristoteles-féle *χρηστοτης* elmélet nála hiányzik.

Még a *deus ex machina*-ra vonatkozó hely talál teljesen Aristoteles illető helyével, de ez már közmondásba ment át. Így Platon Kratylos p. 425. D... „mint a tragédia írók, ha megszorúlnak, a gépezethez folyamodnak, isteneket rántva elő;“ Cicero de nat. deorum I,

20. 53: „így tegyünk említést a *deus ex machina*-ról, mely úgy látszik, hogy közmondásba ment át.“

Az életkoroknál Aristoteles *három* kort különböztet meg: *ifjúság, érett kor, öregség* (cap. 12.). Horatius *négyet*.

Horatius görög reminiscenciáit, melyekben Xenophon *Memorabilia*-ja, Platon *Phaidrosa*, Aristoteles *ποιητική*-je viszhangzanak, Streuber és Michaelis művei pontosan egybeállítják,¹⁾ kivált Michaelis kutatja szerencsével Horatius forrásait; de azt is kimutatja, hogy hiábavaló kísérlet Horatius közvetlen forrásait megjelölni, mint Porphyrio tévé, ki a parosi *Neoptolemos* művét állítá föl ilyenül, holott, mint föntebb láttuk, Neoptolemos stilisztikai művéből Horatius nagyon keveset meríthetett. És felsorolja Michaelis Theophrastos, Simon, Phanas, Heraclides műveit, melyekről Diogenes Laërtius, Athenaeus megemlékeznek, mint a melyek szintén források lehetnének. Hogy mily nyom-tévesztő eljárás az ily kutatás, arra frappans példát hoz föl:

Horatius Demokritosnak tulajdonítja azt az észrevételt, hogy a tehetség elébe helyezendő a *műgondnak*, a *tanulmánynak*.

Mert természeti ész helyez a műgondnak elébe

Democritus, s nem ereszt költőt Heliconra, ha józan stb. (295—299).

holott Demokritos így nyilatkozott: „*többen válnak jelesekké a gyakorlás, mint a tehetség útján.*“

Római viszonyokból van merítve az ars poëtica tárgya, hangja ihlete. Valóban önálló költemény. Tanult fő, finom elme műve. És boszszankodással kell visszaútasítanunk Ribbeck állítását, mely szerint: *teljesen hiányzik nála az eredeti gondolat.*

DR. HEGEDŰS ISTVÁN.

¹⁾ Streuber: 67—68, 72—77; Michaelis 10—11. és passim.

A természettudományi felfogás a politikában.

(Harmadik közlemény.)

A míg tehát bár a kilátás bekövetkeznék a Spenczer által képzeletben alkotott, egyenletesen tökéletes emberek létrejövéléhez, addig nem elégítheti ki a társadalmat kizárólag saját egyéniségünknek kultusza, hanem szükséges e mellett egymást kölcsönösen támogatnunk, az erőtelent vagy szegényt az erőseknek és gazdagoknak gyámolítani, a véletlen vagy a természet dús adományai által létrehozott egyenetlenségeket ellensúlyozni és már csak ebből az okokból is egy közös kormányt és törvényhozást fentartani.

Nem volna azonban méltányos figyelmen kívül hagyni, hogy egy oly éles elméjű bölcsező, mint Spencer, a kormány ezen jótékony feladatát bár csak egy irányban, de maga is jól ösmeri. Erre nézve társadalmi nyugtanában következőleg nyilatkozik: (295. l.) „Embernek nincs hatalmában erőt teremteni. Ő csak megváltoztathatja nyilatkozásának, irányának módját. Az erőt, melylyel a mozdonyt megindítja, nem ő csinálta, hanem az a szénben rejtőzött. Az ember semmi esetben sem tehet többet, mint hogy felkölti az alvó erőket. Az erkölcsi érzet is erő; erő, mely az emberek cselekményeit bizonyos előírt szabályok közé szorítja; s nincs törvényhozási gépezet, mely egyetlen jottával megnövelhetné erejét... De ez csak nem azt jelenti, hogy a kormányzatnak semmiféle hasznát sem lehet venni? Teljességgel nem. Habár képtelen is az igazságtalanságok összmenyiségét megváltoztatni, még mindig megváltoztathatja annak eloszlását. És ez az, a mit valóban tesz is: segítségével egyenlősítetik az emberek által elviselendő rossz; egyenletesebben osztatik el az egész társadalom és minden polgár életében. Ép úgy, a mint az emberek nem akadályozhatják meg a tűzvészt és hajótörést, de egymást biztosíthatják a pusztulás ellen, elosztván maguk között a

szenvedett kárt, ép úgy egyesülvén igazságszolgáltatási célból, biztosítják egymást az igazságtalanságok ellen.“

E sorokból láthatólag is Spencer folyton azon egyoldalú fel-fogásból indul ki, mintha az állam és kormányának összes feladata csak az igazságszolgáltatásból állana, holott ez tudvalevőleg az államban csak bírói feladat. De még ezen álláspontra helyezkedve is, az igazságszolgáltatás intézménye korántsem azonos mindazon gyilkosságoknak, rablásnak és egyéb bűnténynek a polgárok között való egyenletes felosztásával, a mely bűntények végrehajthatnának akkor, ha igazságszolgáltatási közegek egyáltalán nem volnának. Már magában az, hogy szigorú igazságszolgáltatás létezik, ha nem is irtja ki az egyesekben támadó bűnös hajlamokat, de már az által is tényleg javítja az erkölcsöket, hogy a büntett elkövetésétől az illetőket visszatartja. Vegyük már most ehhez az elmaradó büntetteknek azt a számát, mely kimarad a szervezett haderő fennállása és egy éber rendőrség praeventiv eljárása következtében. Ha tehát nevelés, válás, a közvélemény ítélete, az anyagi jólétnek állami intézkedések útján való általánosítása mind nem tudná bár egy jottával javítani az erkölcsöket: már csak az igazságszolgáltatás, haderő és éber rendőrség annyira megapasztják a bűntények számát, hogy ezek miatt sem mondható, miszerint az államkormány annyi büntett káros következményeit osztogatja szét egyenlő arányokban a polgárok között, mint a mennyi bűntény az államon kívül kormány és igazságszolgáltatás nem létében adná elő magát.

A legnagyobb tévedés azonban ama kicsinylésben rejlik, mely-lyel Spencer az államot a miatt vádolja, hogy erőt nem tud teremteni, hanem azokat legfőlebb csak felkölteni és irányítani képes. Közelebről vizsgálva aligha nem elégítene ki bármely ideálistát ez a csekélység, melyet S. az állam gyöngeségének bebizonyítására felhoz. Tényleg mindazon siker, melyet az emberi haladás eddig felmutat, a természet nyugvó erőinek felköltésében és az emberi céloknek megfelelő irányításában áll. Az emberben szunnyadó tehetséget felébreszti a nevelés, a közélet és az emberi tehetségek által létrehozott alkotásokban, építkezéseinkben, állatainknak, tápnövényeinknek tenyésztésében, a fény, gőz és villany útján elért hatalmas eredményekben mind csak a természet erőinek részint felköltése, részint összesítése, részint céljainkra való irányítása nyilatkozik. Ha az

állam minden téren oly csodás eredményeket tud létrehozni, mint a milyen az ember által eddig megért minden időkből páratlanul álló óriási forgalom, mely a víz és kőszén alvó erőinek felébresztéséből eredett: akkor tökéletesen eleget tud arra, hogy a vele szemben támasztott legtúlzottabb igényeket is kielégíthesse. Sőt ha a S. által idézett példa szerint nem volna több, mint egy kölcsönös biztosító társulat, mely az adó- és katonakötelezettség fejében kárpótlást nyújtana az embereknek mindazon szenvedésekért és károkért, melyek őt társai között és miatt érik: már akkor is hatalmasabb intézmény volna, mint a milyen ez idő szerint a legszebb czélzatokkal legszigorúbban szervezett állam, miután még egyiknek sem áll módjában, hogy az elrabolt jószágért vagy legyilkolt családtagért, a bűntények és elemi csapások által okozott károkért teljes kárpótlást nyújtson az érdekelteknek.

Ha azonban S. belátja, hogy az állam az erők felébresztésével és irányításával egyáltalán valamely jót tehet az embereknek: akkor azt is beösméri, hogy ugyanezt tehetik azok is, kik az állam ügyeit intézik, s ezen az úton a pozitivistáknak ama sok ellenmondással küzködő alaptételéhez érünk, mely szerint a nagy férfiak szereplése semmit sem változtat a fejlődés menetén s az emberiség sorsán.

Comte ugyan a nyugati népek részére általa szerkesztett új naptárt a művelt népek nagy embereinek neveiből állítja össze s a szentek cultusát a világi és nem egyházi nagyokra alkalmazva túlhajtott alakban állítja ismét vissza; de ez szoros összeköttetésben áll az ő ember-isten-tiszteletével, s azért szerinte is csak típusai, Kossuthtal szólva „óramutatói“ a kiválóbb férfiak a fejlődés fokozatainak, a nélkül, hogy maguk késleltették vagy előbbre vitték volna a történelmet Bármely cselekedet a kettő közül hivatlan beavatkozás volna az evolúció kikerülhetetlen menetébe, melyet pozitív fel fogás nem tűrhet meg. „Ha ilyen meg amolyan esemény nem jó közbe, mondjátok, akkor az eredmény más volna; ha ez vagy amaz ember élt volna, megakadályozza vala a katasztrófát. Ne engedjétek magatokat az effélével megcsaladni — mond Spencer. Az ily változásokat oly hatalom hozza létre, a mely magasán felette áll az egyéni akaratnak. Emberek, a kik főtényezőknak látszanak, merőben eszközök, melyek által ezen hatalom működik. A hol ezek az emberek hiányoznak, talál ő magának másokat.“

Ez álláspontnak, ha nem tévedünk, legerőteljesebb kifejezője a regényirodalom mai iránya az oroszok között, a kikre a francia pozitív böleselők úgy látszik nem minden alap nélkül appelláltak, mint a pozitív felfogásnak hívatott apostolaira. Dostojevszki, Tolstoj elemi erőttől duzzadozó munkái — úgy tartjuk - a rideg pozitivizmus leggenialisabb termékei közé tartoznak. Az igazi élet töről-metszett alakjai e művekben minden cél és eszmény nélkül hányatnak-vetettek, miként bábjai a sorsnak és természeti ösztönöknek. Tolstoj „Háború és béke“ című történelmi regényében I. Napoleon sem több, sem kevesebb, mint bármelyik orosz vagy francia kőzkatona, kivel játszanak az elemek. Az orosz fővezér előregedett, szundikáló alakja pedig csak igazolásul szolgál azon feltevéshez, hogy Napoleonnak minden áron meg kellett veretnie, még ha az ellenség fővezére aludt is a hadi tanácsban.

Ezen világnézet nemcsak üresen hagyja a lelket, hanem ez az eszmény nélkül mozgó, önmagával tehetetlen világ határozottan nyomasztó hatással van a kedélyre, s még sem tagadható el az alatta rejlő nem csekély igazság. Nem ösmervén közletről az orosz életet, úgy képzeljük, hogy dermesztő despotizmus alatt oly óriási birodalomban, a népek annyi milliói között, a magában álló egyéni erő csakugyan elenyésző parány, mely külön céljaival és eszményeivel a semmiségben vész el a nagy colossus ellenállhatatlansága előtt. A ki tehát az orosz nép életének közvetlen szemléelője, minden valószínűség szerint az igazságot adja vissza, midőn az egyeseket a maguk tehetetlenségében vázolja. Az orosz viszonyokra Draper azon mondása is talál, melyet ő a föld minden szülöttéről állít, hogy az ember folyton tapasztalja, miszerint a legfelsőbb hatalom ismeretlen célokra használja fel őt, hogy a világra jött, a nélkül, hogy tudná, és távozik onnan, a nélkül, hogy akarná. Nem is felesleges e tan azok számára, a kik elbizakodottságukban a földtől elvont magas eszményekkel, légvárakban lakó élettelen gondolattal kormányozhatónak vélik e világot. De azért mégis azt valljuk, hogy a most jelzett álláspont a másik szélsőség, mely ép úgy nem fejezi ki a teljes igazságot, mint nem az utóbbi. Nem tagadjuk azonban, hogy ezt kézzelfoghatólag bebizonyítani a nehezebb feladatok közé tartozik. Olyan állítással szemben például, hogy Amerika Kolombus nélkül is felfedezettett volna, mivel az európai műveltség és a hajózás kiter-

jedtsége az első hijján hozott volna egy második Kolombust, minden esetre nehéz vitatkozni, miután a nagy felfedezőt már nem lehet visszavenni a történelemtől, hogy a pozitivisták mutatnák be az ő másodpéldányát; sőt, ha a tengerészet mai fejlettségére s korunk vállalkozási szellemére tekintünk, szinte kénytelenek vagyunk beösmerni, hogy az új világ felfedezésére előbb-utóbb csakugyan akadt volna nem csak egy Kolombus, főként miután ő utána mindenki ért a tojás felállításához. Szerencsére a pozitivista írók maguk sem állhatnak ellene a csábításnak, hogy ne kísértsék meg saját tehetségeikkel a világ sorsának intézésébe avatkozni, s e közben el is szólják magukat, úgy, hogy álláspontjuk tarthatatlanságát leginkább saját szavaikkal igazolhatni. Comte A. például miután a nyugati államok pozitív vallásáról kellőképp gondoskodott, azt fejtegeti, hogy Oroszországnak, Törökországnak és Persiának egyáltalán nem is lesz szükséges a nyugati népeknek annyi veszélyvel és zavarokkal teljes evolúcióját elejétől végig szolgálomódra utána csinálni, a mikor ime itt az általa feltalált pozitívizmus, mely megtanítja ezen országok kormányait arra, hogy miként kell az Európát eddig ért csapásokat és a benne lakó népek által elkövetett tévedéseket kikerülni, s átugorva néhány századot, egyenesen a pozitívizmusnak egyedül igaz birodalmába jutni. Még nagyobb szolgálatokat fog tenni Comte tana a khinai és indiai népeknek, a kik a fejlődésnek még mindig csak több-isten-imádási fokán állanak, s így kézzel fogható előnyökkel fog az reájuk nézve járni, ha történelmükből kihagyhatják az egész egy-isten-imádási korszakot, melyet a zsidók, keresztények, mohamedánok kénytelenek voltak végig élni. Ilyen formán természet szerint ama keleti népek az evolúció rendes menetéből egyszerre évezredek ugranának keresztül s az egy istent kikerülve, a többistenségtől egyenesen a pozitív istentelenségre térhetnek át. Comte még ezen is túlmenve azt hiszi, hogy igazában még a több-istenimádást is ki lehetett volna kerülni s csak a bálványimádás az egyetlen fázis a fejlődésben, mely elkerülh tetlen.

Comte-nak e felfogásából egészen világos, hogy csak más nagyságoctól tagadja meg az emberek sorsába való avatkozást, de a saját tana által a bálványimádáson kezdve mindent és mindenütt megváltoztathatónak tart. Ez a bálványimádás is valószínűleg azért maradt meg különös engedményképen a népeknek, mivel pozitív

felfogás szerint a fejlődés ezen kelléke vagy már megvolt, vagy még megvan minden népnél és így az új tan útján nem-letté többé nem tehető. Egészben véve tehát saját magát egy oly reformátornak, sőt vallásújítónak tekinti Comte, s akkora erőt tulajdonít tanainak, a milyen vallásalapító hozzá hasonlítható sikerekkel még eddig nem mutatkozott a földön. Természetes ily körülmények között, hogy a mint Spencertől az idealista sem követelhet többet, mint a mennyit maga beösmér, midőn a kormányoknak s így a kormányférfiaknak is teljes hatáskört enged a lappangó erők felköltésére és ezeknek, valamint a működésben levő többi erőknek irányítására: úgy Comte-tal szemben sem állíthatni, hogy a földi nagyságok a történelem folyamában nagyobb sikereket értek legyen el, mint a minőket saját tanaitól maga remél. Ha Comte a keleti népeket annyi tévedéstől és csapástól meg tudja oktatásaival óvni, mint a mennyit az öreg Európa átélt: akkor egyszersmind azt is vallja, hogy pár ezer évvel korábban születve, Comte a nyugati népeknek is mérhetetlen szolgáltatokat tehetett volna. Így tehát ebből azt is tudhatjuk, hogy lehetnek esetleg mégis nagy emberek, a kik ha nem is hárríhattak el az evolúció vaskövetkezetességű folyamatában minden bajt az emberiségről, de egy némely csekélyebb érdemeket mégis tulajdoníthatnak saját egyéniségüknek.

(Vége következik)

Irodalmi Szemle.

Tolstoj vallása. ¹⁾

Oroszország a nihilismus és pessimismus hazája. Ez a két világ- és életnézet — mondhatni — ránehezedik sötétségével e nagy birodalomra; beette magát a szívekbe, s mint erkölcsi járvány megmértelyezi a társadalmat és szedi áldozatait oly formán, mint nálunk az influenza vagy a kolera. A ragály terjesztésének sok útja-módja van; de talán legközönségesebb eszköze az irodalom. A legjelesebb írók regény alakjában terjesztik a nihilismust, mert kiméletlenül feltárják a társas életben rágódó nehéz nyavalyákat, s akarva-akaratlanul megrendítik az embereknek az élet erkölcsi rendjében való hitét. Akadt az írók közt olyan is, ki megírta és nyíltan hirdeté a nihilismus hitvallását és erkölestanát. Ez az új evangelista *Tolstoj*, ki harmincz év óta hirdeti műveiben ezt az új és csudálatos morált.

Az új morál első hitcikkelye a határtalan engesztelékenység. Dobjuk el az ó-szövetségi „fogat fogért“-féle elvet s a ki minket kővel dob, dobjuk vissza kenyérrel; a gonoszságot viszonzozzuk jósággal, a gyűlöletet szeretettel, egyszóval fizessünk a roszért jóval.

A társas élet minden pillanatban azt tanúsítja, hogy mi ezt a törvényt megszegjük. És sajtátszerű, hogy nem azok szegik meg, kik az evangéliomot nem ismerik, hanem a kik elfogadják s magukat Krisztus követőinek vallják. A keresztyén népek háborúznak, s erejük és idejük legjava részét arra fordítják, hogy megtanulják az öldöklés mesterségét. A mi több, minden állam rendszeresíti a társadalmi védelmet is, mely szerint a törvények megsértőit megbünteti, sőt a törvények áthágását karhatalommal is megakadályozza. A társadalmak egy sereg fegyveres kezét foglalkoztatnak a végre, hogy a gonosztevőket befogják és törvény elé állítsák; hogy büntetteik súlyosságához képest birságot fizessenek, vagy börtönnel és halállal lakoljanak.

Mindezeknél fogva a mai társadalom az evangéliommal merőben ellentétes alapokon nyugszik. És ez természetes is, meg helyes is volna,

¹⁾ *E. Froment. Les idées religieuses de Tolstoï, Paris 1892.*
Léon Tolstoï, Ma religion, Paris 1884.

ha az emberek nem vallanak magukat Jézus követőinek; de azt tapasztaljuk, hogy az egyház nemcsak nem szegül ellen a dolgok illetén rendjének, hanem azt még törvényesnek is vallja; pedig ha azt egybevetjük Jézus tulajdonképi akaratával, be kell látnunk, hogy útnk teljesen eltér az ő útjától, a miből önként folyik, hogy mi a tévedések útján botorkálunk.

Szerzőnk előveszi a hegyi beszédet s annak alapján megállapítja az emberszeretet öt új szabályát: t. i. hogy a Jézus tanítása szerint *a harag veszedelem; a házasság felbonthatatlan; az eskü szükségtelen; a bíráskodás fölösleges*, mert meg van írva, hogy ne ítéljünk és nem ítéltetünk. Ez utóbbi elvben Tolstoj a bírói intézmény tagadását látja, mert ő szerinte ez azt jelenti, hogy tartózkodjunk felebarátaink hibáit elítélni. Valahányszor valakit elítélünk, fenségünkre támaszkodunk, a mi ellenkezik az alázatossággal. Aztán tévedés is azt hinni, hogy mi teljesen megértjük egy idegen akarat actusát.

Az ötödik szabály *az általános emberszeretet elve*, mely nem ismeri a nemzetiségi korlátokat. Ez ellen mond a hadsergek tartásának is. Minden katoná gonosztevő. A háború szerencsés kimenetelért mondott templomi imák megsértik istent, kinek gyermekei vagyunk. Tehát keresztyéni kötelesség katonai szolgálatot megtagadni.

Tolstoj — mint a mondottakból látszik — Jézus tanításából csak az erkölcsi részt tartotta meg, s mellőzte a vallásos részt. Mellőzi az imádságot, sőt magát az isten fogalmát is, mely ránézve csak symbolum. Természetes, ha az istenben való hitről is mélyen hallgat. E szerint a Tolstoj vallása nem egyezik meg a Jézus vallásával, mert hiányzik belőle a vallásos elem. De azt a főnt vázolt új társadalmi morált sem erősítik meg Jézus tanításai.

Jézus sohasem ítélte el sem a háborút, sem a katonáskodást. Egy ízben lett volna alkalma ezt tenni, midőn a százados kérte, hogy szolgáját meggyógyítsa. A százados a keze alatt levő katonák fölötti tekintélyére hivatkozik, s Jézus a helyett, hogy gáncsolta volna ezt a tekintélyt, még helyeselte. Az ítélkezéstől sem tartózkodott, sőt nagyon is élesen ítélte el a farizeusokat és írástudókat, kiket képmutatóknak és vipera-fajzatnak nevezett.

A birtokot sem vetette meg Jézus; hiszen gyakran volt a Péter házában; megáldotta Zakeust, ki vagyonának felét a szegényeknek adta, de a másik felét magának megtartotta; a hűtelen sáfárról szóló példázatot pedig így fejezte be: „ha a másén hívek nem voltak, kicsoda bízná reátok azt, a mi a tiétek?” Az alamizsnálkodásra vonatkozó ajánló szavai szintén szentesítik a birtokot, mert a communismus nem ismeri az alamizsnát.

Jézus a pénz használatát, valamint a kereskedést is helyesli; a a talentomos szolgák közül megdicséri azt, a ki az öt talentomán más

öt talentomot nyert; a másikat pedig megróttá, hogy miért nem helyezte el pénzét a pénzváltóknál.

A bíróságoknak sincs ellene Jézus; hiszen mikor Pilatus elé hurczolták, egy szóval sem vonta kétségbe annak bírói jogát; és midőn Péter a szablyákra mutatva erőszakot szeretett volna használni, Jézus csak ennyit mond: elég. (Luk. XXII. 38.)

A szőlőműves gazda parabolája szentesíti a gazda tekintélyét munkásai fölött és a munkabért. A házasságot szintén megerősíti a parázna asszony védelmezésén kívül azzal is, hogy kimondja: „az ember elhagyja atyját és anyját, s követi az ő feleségét.“

Igaz, hogy a hegyi beszédben tiltja az esküt; de másutt meg nyíltan mondja, hogy „a ki esküszik az égre, esküszik istennek a királyi székire is.“ (Máté XXIII. 22.) Általában azt a kérdést vehetni fel, hogy van-e jogunk a Jézus tanításából némely részeket kiszakítani s belőlük Tolstoj módjára egy új társadalmi morált alkotni akarni? Felelet: nincs. Nincs egyfelől azért, mert Jézus a végzetlen ember-szeretetet („a ki téged követ dob, dob vissza kenyérrel“) a farizeusok határtalan önzésével állította szembe, mint az ő megdöbbenésükre és gyógyításukra szolgáló szélsőséget. Továbbá azért sincs jogunk azt tenni, mert Jézus tanításainak Tolstoj felhasználta része annak a valóságos exaltationának a kifejezése, mely a világ végének elközelgetését sejtette. Ebből kifolyólag mondá, hogy mert nem sokára „eljövend az embernek fia az ő dicsőségében és ül az ő dicsőségének királyi székében,“ vessétek el a földi javak gondját; vegyétek le eszetekeket a mulandó dolgokról: várjátok a végítélet nagy napját. — Végül Tolstojnak különösen azért nincs joga a maga új sociális morálját Jézus tanaira alapítani, mert tagadja a társadalom létezésének lehetőségét. „Felejtsek el a multat — így tanítja ez az új evangyelista — és ne teremtsünk semmi jövőt. Törjük össze személyes életünket; töltsük be a föltétlen lemondás törvényét, hadd szünjék meg utánunk a világ.“

Az erkölcsi nihilismusnak ez a következtetése teljesen megezáfolja Tolstojt magát. Ha áll a fentebbi postulatum: akkor a megsemmisülés a lét legfőbb célja, s akkor az *életérzet* és a *halál* egymást fedező fogalmak; pedig mi úgy érezzük, és úgy tudjuk, hogy úgy különböznek egymástól, mint a hogy különbözik a világosság a sötétségtől. A személyes étellel való szakítás szintoly félszesség és öreg hiba, mint az önzés. Ha végzetünk minket egyéniséggel ruházott fel, vajjon azért tette-e, hogy azt magunktól mint az elviselt ruhadarabot, eldobjuk? Aztán képzeljük el azt a társadalmat, melynek tagja egyéniségüket: *én*-jüket levetkőznék? Valóságos phantom-lényekké törpülnének, kikből kialudott minden vágy és minden emberi törekvés. Egyetlen dolog maradna még az emberi nem számára fenn: az életet a lehető legkezdetiesebb és legalantasabb színvonalra szállítani s e végett az állati életre visszatérni. A vágy nélkül lézengő emberek nyája, mely földre szegzi tekin-

tetét s bánatlanul várja, hogy ez a föld kebelébe temesse. Ime, ez az embertelen és szívzaggató vég várna Tolstoj társadalmában az egyéniségéből kivetkőzött emberre. Szerencsénkre az ember mindenekelőtt más egyéniségekkel érintkezésbe jövő egyéniség; s ennél fogva életünk czélja az, hogy az életet teljes kifejezésre juttassuk, megvalósítván annak mind egyéni, mind társas oldalát. Ez a megvalósítás alkotja a boldogságot. A boldogság sajátja, hogy nem lehet elszigetelt: e szerint nő, amint terjeszkedik, s akkor lesz abszolút, midőn egyetemessé válik. Természetes tehát, hogy az egyén czélja nem ellenkezhetik a hozzá hasonló lények létezésével. Mihelyt a kettő összeütközik, eléáll a veszedelem. Jó szerencsénk, hogy éppen ennek a veszedelemnek az elkerülésében áll az emberiség haladása és jövőjének feltétele.

Felméri Lajos.

Török történetírók.

Török-Magyarorkori történeti Emlékek. II. osztály: Írók. — Török történetírók. — A M. T. Akadémia történelmi bizottságának megbízásából fordította és jegyzetekkel kísérte Thúry József. I. kötet. — Budapest, 1893. Kiadja a M. T. Akadémia. 8° VIII. és 433 lap. Ára 4 frt.

A M. T. Akadémia nagybecsű vállalatot indított meg, midőn elhatározta, hogy a török történetírók munkáiból lefordíttatja és kiadja a mi történetünkre vonatkozó részeket. Már a 60-as évek elején megindította a „Török-magyarorkori Történeti Emlékek“ első osztályát az „Okmánytár“, a miből több kötet jelent meg eddigelé. Ugyanakkor elhatározta azt is, hogy e vállalatnak II-ik osztályát a *török írók* munkáinak hazai vonatkozású részei fogják képezni. Ezt a határozatát 1891-ben megújította és a török történeti munkák lefordításával Thúry Józsefet bízta meg, a ki törökül jól tud s a magyar történelmet ismeri.

Ennek a munkának I. kötete most jelent meg s hat török történeti munkát tartalmaz 1389-től 1532-ig. A legrégebb vonatkozásokkal kezdődik, mert az Akadémia történelmi bizottsága — nagyon helyesen — nem az írók korát, de a munkájokban tárgyalt korszakok és időrend sorát határozta a kiadás sorrendjénél irányadóul.

I. Az első egy *1486-iki Névtelen* munkája: *Az Oszmán-ház története*, melyet csak két régebb (egyik a XIII. sz. végén, másik a XIV. sz. elején élt) török történetíró előzött meg, de kiknek munkái csak későbbi történetírók idézeteiből ismeretesek. Az Oszmán-ház történetének 1486-iki kéziratát Verancsics Antal hozta magával portai követése alkalmával s jelenleg a bécsi császári könyvtárban őriztetik. Tartalma az oszmán birodalom alapításától az 1472-ik évig terjed. Magyar vonatkozás benne: Bődön (Viddin) elfoglalásáról, Oláhország, Bosnya hódítgatásáról 1389-ben; majd a nikápolyi ütközetről (1395.); a magyar határszéli harcokról 1427—1442 közt; a vaskapui ütközetről

(1442.); Hunyady János hosszú hadjáratáról (1443.); a várnai ütközetről (1444.); a rigómezeiről (1448.); Belgrád ostromáról (1456.); Szendrő elfoglalásáról (1458.); az oláhországi hadjáratról (1462.); Jajca ostromáról (1463.) A Hunyady János elleni gyűlöletet élénken visszatükrözi ez a munka az által is, hogy őt többnyire „*piszkos Jankó*“ „*átkozott Jankó*“ néven emlegeti, de hadvezéri genialitását nem tagadhatja s kénytelen bevallani, hogy sok csúfos vereséget szenvedtek tőle a törökök. A várnai ütközet leírása feltűnően összevág a mi forrásainkkal. Elismeri, hogy a törökök már-már meg voltak verve, midőn „*az átkozott király*“ szívében az ördög kísértése diadalmaskodott s ez elbizakodottá tette őt“ elhagyta helyét, támadott. „A hadrend széléhez érkeve a király lova megbotlott, az *átkozott király* pedig arczczal leesett róla; két janicsár *fejét levágta* és Murád szultánhoz vitte. A király fejét *lándsára szúrva* magasra emelték s a kikiáltók négy felé ezt kiáltották: „*ez a fej a király feje!*“ A futó törik sereg erre visszatért; a hitetlenek serege megzavarodott, az *átkozott Jankóhoz* futottak, a ki nem engedte a sereget szétszóródni, azt mondván, hogy „*mi ide nem a királyért jöttünk, hanem vallásunkért!*“

2. A második ismert török történetíró Nesri minket is érdeklő munkája ugyancsak „*Az Oszmán-ház története*“ címet visel. Kézírata ennek is a bécsi ud. könyvtárban őriztetik. Tartalma 1485-ön végződik s minket illető része szintén 1389-ben kezdődik, még pedig a híres és nagyfontosságú *rigómezei ütközet* részletes leírásával, címekkel ellátott fejezetekre osztva, melyek egyike e csata után orozva leszúrt „*Murád szultán glázi vértanúságá*“ -nak van szentelve. Több kisebb-nagyobb hadjárat után ismét részletesebb „*A várnai csata elbeszélése*“, mely elismeri azt is, a mit a keresztyén források állítanak, hogy már a szultán is el akart futni s egy bég tartóztatta fel, lovát megragadva. A szultán — Nesri szerint — Ulászló király levágott fejét Bruszába küldötte. „A király feje egy edénybe volt téve s *rá mézet tettek*, hogy az elomlásról megóvassék ütközben. Ott a fejet hajánál fogva kivevén, a Lulufér vizében megmártották s azután épen olyaná lett, mintha épen most vágták volna le. Ekkor lándsára tűzték s körülhordozták a városban.“ — Kiemelendő még „A koszovai (rigómezei) harc elbeszélése“ (1448.); „Belgrád ostromának elbeszélése“ (1456.)

3. *Turszun bég* fődefterdár munkája „*A hódító Mohammed története*“ tulajdonképen II. Mohammed uralkodását írja le. trónra léptétől 1451-től; de az események elbeszélését e szultán halála (1481) után is folytatja és II. Bajazid uralkodásából is felölel még tíz évet, tehát 1491-ig terjed. Munkája szintén a bécsi udv. könyvtárban maradt fenn kéziratban. Minket érdeklő része a nevezetes „*belgrádi hadjárat elbeszélése*“ -vel kezdődik (1456). Hunyadit „*az átkozott királ*“ címen emlegeti; a várból kiűtő keresztyén sereget — szerinte — a török színelölt hátrálással csalja ki a várból és veri meg (?) „A vár elfoglalása

már — szerinte — gyenge támadással is lehetséges lett volna, de a kegyes padisah meglegedett ennyi diadallal. (!) Hunyadi eme fényes utolsó győzelme után hamar bekövetkezett halálát („az átkozott király pokolra költözését“) regényes mezbe öltözteti, elbeszélvén, hogy „vakmerő n ő is kijött a várból és egy kevésé futkározott a csatatéren, míg nem egy török harcos észrevevén, hátulról halált okozó nyilat röpített beléje, a mely sebe következtében a pokol útjára költözött.“ — A belgrádi hadjárat után az 1458-iki szerbiai (Lázországi) hadjáratot írja le, melyről Horváth Mihály és Hammer nagyon hézagosan írnak, úgy hogy Turszun bég munkája sok újat mond. — Ezt követi Szendrő elfoglalása, az oláhországi hadjárat (1462.), a bosnyai hadjárat (1463), a moldvai (kara-bogdáni) hadakozás (1476.) leírása tanulságos részletekkel.

4. *Szeád-eddin* munkája „*A történetek koronája*“ történeti becstét nagyban emeli írójának kiváló egyénisége. Szeád-eddin (szül. 1536.) két szultán (III. Murád és III. Mohamed) nevelője (khodsa) volt s olyan tekintélyt szerzett, hogy egy negyedszázadon át ő intézte Törökország sorsát, s a legfőbb egyházi méltóságra emelkedett, midőn 1599-ben bekövetkezett halála előtt másfél évvel sejkül-ül-izlámmá neveztetett ki. Részt vett a 15 éves háborúban s pl. a mezőkeresztesi török diadal (1596.) első sorban az ő érdeme volt. Főmunkája (*A történetek koronája*, vagy mint a török szokta nevezni: a *khodsa tárikhja*), mely több kiadást ért és rendkívüli elterjedésnek és hírnévnek örvendett, jóval a saját kora előtti történeteket tárgyal, írott források alapján, melyeket kritikával dolgozott fel. Olasz, latin, sőt francia nyelvre is lefordították, magyarul is jelent meg belőle 1862-ben néhány részlet „*Hunyady János hat legnagyobb csatája*“ czímen a M. Tört. Tár. XIV.k ötletében, *Vámbery* fordításában. — Az első magyar vonatkozású rész benne: „a hitetlen szerbek támadása“ 1365-ben; az utolsó: „Jajcza ostroma 1517-ben“; a közbeeső rész fordításban 84 lapot tesz ki. Nevezetesebbek benne: a *riyómezei* ütközet leírása (1389.), a *nikápolyi* csata (1395.), Szemendre (Szendrő) elfoglalása; az izlám hadának veresége (1442.); Hunyadi 1443-iki hosszú hadjárata Bolgárországban; a *várnai* csata (1444.) részletesen (7 lapon); a *riyómezei* ütközet (1448.); a belgrádi híres ütközet (1456.), midőn

„Az átkozott Jankó számtalan sereggel
Megjött és segítségére lön Belgrádnak.“

Azután következnek a „hódítások Szerbiában és beütés Magyarországra“ 1458-ban; a bosnya hadjáratok (1463.); a kenyérmezei csata (1479.) — A trónkövetelő „*Dsem herczeg*“-ről egy szép fejezet szól; s végül még néhány hadjárat leírása következik, pl. Moldva ellen (1486.), majd az arnauták ellen „Magyarország királya *Jankó*“ t. i. Hunyadi Mátyás halála után, a kit, szintűgy mint atyját, *Jankónak* nevez stb. *Szeád-eddin* szépen írott műve verses részletekkel is bőven van tarkázva s míg egyrészt lellemes olvasmány, sok tanulságos és új adalékot szolgáltat a Hunyadiak-kora történetéhez.

5. *Kemálpaszádé*: „*Mohács-náme*“ cz. történeti munkája a kötet legértékesebb darabja (92 lap), mind írójának egyéniségénél, mind a feldolgozott történeti tárgynál fogva, mind a ragyogó fantáziájú s költői szépségű leírásokat illetőleg. Az író előkelő ember volt s egyike a legnagyobb tudósoknak, a kiket a mohammedán irodalom-történet felmutathat. A nagy hódító Szulejmán szultán épen a nevezetes 1526-iki hadjárat előtt nevezte ki őt *sejkh-ül-iszlámmá*. Még I. Szelim megbízta az oszmánok történetének megírásával. Ennek egyik része, a mely minket is közelebből érdekel, a *mohácsi vész története*, mely (ő maga nem lévén részt a hadjáratban) a leghitelesebb forráson, Szulejmán naplóján és szemtanúk elbeszélésein alapszik. Megjelent ez többek közt 1859-ben Párisban francia fordításban „*Histoire de la compagnie de Mohacz par Kemal Pacha Zadech*“ stb. cz. a. Ez szolgált a „Thúry fordítása alapjául. — A munka sok keleti szóvirággal és szószaporítással (a mi ugyan mint olvasmány igen szép) de egyszersmind sok becses történeti részlettel beszél el ebben az egész hadjáratot, megindulásától befejezéseig. Szulejmán és Ibrahim nagyvezért természetesen az égis magasztalja, „*Laos királ*“-t a „*szerencsétlen Engürusznak gonosz királyát*“ és a „*féslett életű gyaurokat*“ becsmérli; a mohácsi magyar sereg számát a valóságos negyedszázezer helyett másfél százezernek írja, hogy a török vitézségét ez által is emelje. Annál inkább dicséri a „*nyomorúlt magyaroknak a pápa tollához és menyasszony arcához hasonló ékességű és gazdag országát*“, főkép a budai királyi palotát s annak kincseit, melyeket hajóba rakva szállítottak el Konstantinápolyba. Becsmérli a magyarok hadvezérletét s nyíltan kimondja, hogy *ha Mohács helyett a Dráva felett lévő mocsarak előtt állják útját a török seregek, nem kellettek volna ottan át*. „*Ha a nyomorúlt király a vele lévő kutyákkal e mocsár szélére jött volna s ott ágyúütegeket állítva fel, tüzelt volna a támadó ellenségre: akkor megakakályozza vala, hogy a hit harezosai a szent-harcz vadaskertjébe menjenek . . . Nem látta a helyes módot, a mely szerint kellett volna cselekednie*“ (235. l.) Lajos király — szerinte — „*két helyen sebet kapván*“ (íme a Szerémi látta és leírta kardvágások!), szűk lett neki a világ . . . elfutott a csatáról sebesülten; lovastúl, fegyverestül a vízbe ugrott s azok számát szaporította, a kik elestek vagy vízbe fúltak.“ (Tehát még a török író szerint is vízbe fúlt Lajos király, nem mint némelyek mostanában képzelősködni, mintha Szekesőn Szapolyai György vágta volna agyon!) Irónk szerint 40—50,000 magyar „*fuladt a küzdelem érvényébe*“. Mindent összevéve Kemeal pasa munkája, kritikával használva, nagybecsű forrásmunka a mohácsi vészről, mint a mely feltárja előttünk az érem másik oldalát.

6. Utolsó közleménye e kötetnek „*Szulejmán naplói*“ és pedig az 1521. 1526. 1529. és az 1532. évi török hadjáratról, melyek pontosan és részletesen feljegyzik főkép az állomásokat, melyeket a szultán

hadai tartottak s röviden a főbb eseményeket. Mint hivatalos feljegyzések, teljes hitelt érdemelnek, természetesen török szempontból nézve a dolgokat.

A *függelékben Oklevelek* egészítik ki a kötetet, 1385. évtől, 1541-ig XII beces török hivatalos okirat, melyek közül a nagy Szulejmánéi feltárják a török politika vezérelveit a magyarországi hódításokat illetőleg:

Általában az egész kötet nagybecsű forrásmunka a török magyar érintkezések történetéhez, melynek kiadásával az akadémia nagy szolgálatot tett a magyar történetírásnak Emberét is jól megválasztotta.

Thúry József a megbízatásnak derekasan megfelelt: szép magyarsággal, világosan fordított, magyarázó jegyzetekkel bőven ellátta a munkák szövegét, feloldotta a török időszámítást s minden munka elé külön-külön bevezetést írt az illető író életéről, szerepléséről, irodalmi működéséről s különösen minket érdeklő művéről. A kötet végén a szövegben előforduló *török szavak magyarozatát* nyújtja betűrendben s a kötet használhatóságát *név- és tárgymutató* által is növelte.

Szádeczky Lajos.

Régi magyar utazók Európában 1532—1770.

Eredeti kútfőkből összeállította és magyarozatokkal ellátta Szamota István. Az előszót írta Vámbéry Armin. Nagy-Becskerek, 1892. (Szabó Ferencz tört. nép- és földr. könyvtárának XLI. kötete. Sr. 373. lap).

Szamota, ki már 1891. feltűnést keltett „*Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten 1054—1717.*“ című kötetével (16r., 559 l.), ezzel az újabb anthológiájával teljes elismerést érdemel. Számos olyan magyar utazót szólaltat meg, a kikről nemcsak a világ, de az ország sem vett tudomást s így még minálunk is röpkeszővé lehetett Zrinyinek az a mondása, hogy Magyarországon „*senki sem lesz zarándokká, hogy láthasson, tudhasson abból valamit hazájának szolgálni.*“ Az a magyar, ki már a honfoglalást követő hadi kalandozások korszakában is idővesztegetés és fölösleges fáradtság nélkül tudott eligazodni Európának legszagottabb hegyvidékein, mint követ, zarándok, hittérítő, fogoly, vagy mint igazi túrista szintén teljes otthonossággal mozgott mindenütt, a hová sorsa, célja vezette. S a mit láttak, magyar szemmel látták; úgy, hogy tudósításaik föltétlenül szükségesek mindazoknak a magyaroknak, kik a szomszéd országok múltjával önállóbban kívánnak foglalkozni.

Valóban, a kik azzal csufolódnak, hogy Magyarországon dogmaszámba mehetnek az egyetemes történelemnek külföldről hozott adatai s azok feldolgozásai, bizonyos korszakkal foglalkozva, örvendő tapasztalhatják, milyen éltető, üde szellem árad feléjük egy-egy régi magyar utazó tudósításából s mennyivel helyesebben ítélnak valamely korszak bármely népéről, ha róla egy magyar kortárs nyilatkozatát hallhatják.

Szamota, helyes érzékkel, az első részben négy oroszországi utazóval (*Kakas István*, *Bay Mihály*, *Pápay Gáspár*, *Ráday Pál*) ösmertet meg bennünket. Valamennyien diplomaták voltak s így, ha a sulyt inkább a hely- és néprajzi viszonyok bemutatására fektették is, mindannyian alkalmasak arra, hogy a politikai viszonyok megítélésénél tekintetbe vegyük tapasztalataik leírását. Czélszerűnek tartottam volna különben, hogy *Szamota* — ha csak anthológiát kívánt is adni — röviden egybefoglalja az Oroszországról író többi magyarnak irodalomtörténeti ismertetését is, és kiegészítse mindazt, mit „*Magyar írók Oroszországban*“ című cikkemben (Földrajzi Közlemények, 1882., 345—559. l.) összeállítanom sikerült. *Szamota* különben, ki a szláv nyelvekben tökéletesen otthonos, nagybecsű jegyzeteiben számos orosz eredeti munka és egykorú útleírás alapján magyarázgatja magyar utazóink tudósításainak szövegét.

Nyugat-Európát jórészen a kedvesen író Szepesi *Csombor Márton* és Szathmári *Király Ádám* könyvei és naplói alapján mutatja be. Annak, a ki pl. Bethlen világtörténelmi helyzetéről s a magyarságnak a korabeli Európához való viszonyáról akarnak szólni, könnyebb lesz a feladata, ha segítségül hívja Csombornak egyszerű, sokszor naiv, de minden ízében magyar szellemű, igazságszeretete és helyes megfigyelésre valló följegyzéseit, melyek Európa legműveltebb országaira, első sorban épen azokra vonatkoznak, melyek Bethlennel igen is törődtek. A szegény tanítónak irodalomtörténeti tekintetben is érdekes munkája rendkívül fontos adalék azokra nézve, kik párhuzamot akarnának vonni az akkori magyar közép- és felsőbb osztály műveltsége és eszmeköre közt. Ezt az utóbbit *Haller Gábor*, *Rhédey László*, *Bethlen Miklós*, *Bezeredy Zsigmond* és Szathmári *Király Ádám* képviseli ebben a könyvben.

A harmadik rész az akkori Magyarországot legjobban érdeklő *Balkán-félszigetre* vezet bennünket. Viszonyaink hozták magukkal, hogy itt — pedig egyszerű utazókat is említhetett volna — ismét főképen azzal ösmertet meg bennünket, útközben mit találtak érdekesnek és följegyzésre méltónak olyan magyar diplomaták, mint *Borsos Tamás*, *Sebesi Ferencz*, *Rozsnyay Dávid*, *Sándor Pál* és *Komáromy János*. *Szamota*, ki az általuk bejárt területeket részben maga is fölkereste, szövegek megértésében gondos jegyzetekkel és becses fölvilágosításokkal támogat bennünket, képet azonban itt sem nyújt a Balkán-félszigetre vonatkozó régi irodalmunkról, a mi bizonyos tekintetben zavarja derék anthológiájának nyugodt élvezését.

A tartalmas kötet azzal a rövid értesítéssel ér véget, hogy *Mikes Kelemen* és báró *Tóth Ferencz* keleti útjáról a második kötetben olvashatunk. Örömmel fogadjuk azt az ígéretet, hogy munkájának folytatása lesz; mert *Szamota* idáig is helyes érzékkel válogatta össze anthológiájának fejezeteit, alaposan világosította föl szövegeknek homályosabb helyeit, jól fordította magyarra a néha latin, francia, vagy német nyelvű

szöveget, kellően csoportosította az érdeklődésünket lebilincselő teőrleketet, s így olyan kedves és tanulságos olvasmányt nyújtott, mely teljes mértékben megérdemli a művelt közönség figyelmét és pártolását. Igen jó segédeszköz és előkészítő az a magyar földrajzi ismeretek történetéhez, a mely majd teljesen tudományos alapon szállhat szembe azzal a kérdéssel, van-e és volt-e geographia Magyarországon?!

De meg kell jegyeznünk azt is, hogy nem helyeselhetjük azt az eljárást, hogy egy-egy útnak az útleírását tüstént megszakítja s így szétdarabolja, mihelyt a kiszabott keretet (pl. itt Európát) átlépi. Így tesz Kakas István útnak, a kit a Kaspi-tengerig követ, s onnan vissza (titkárát); de útnak aránylag csekély persiai részét elhagyja. Így az olvasó csonka képet nyer az útnakról s ki tudja mikor és hol olvashatja majd azt is; pedig pl. ez annyira együvé tartozik, hogy azt ketté választani semmiképen sem indokolt.

Márki Sándor.

Paulys Real-Encyclopaedie der classischen Altertumswissenschaft.

Neue Bearbeitung. Unter Mitwirkung zahlreicher Fachgenossen herausgegeben von Georg Wissowa. Erster Halbband (Aal — Alexandros). Stuttgart (Metzler) 1893. 1440 hasáb n. 8 rébén. Ára 15 márka.

Esemény volt, a mikor 1837-ben Pauly Real-Encyclopaediájának első kötete megjelent s örömmünne a mikor 1852-ben 8 vaskos kötetben szerencsésen befejeztetett olyan kiváló szaktudósok közreműködésével, a minők a többek közt Bähr, Becker W. A. Forbiger, Gerlach, Haakh, Ladewig, Nitzsch, Preller, Rein, Tenffel, Walz, Westermann, Zeller stb. voltak. A vállalat sikeréről tanúskodott az a körülmény is, hogy a kiadó (noha nem volt szükséges) az első kötetet több mint még egyszer akkora terjedelemben átdolgozva, 1864-ben újra kiadta, csakhogy a munka egyenlőtlensége megszüntetessék. Azóta „Pauly” — így nevezi ifja, örege — a classica philológiával foglalkozóknak csaknem oraculum; hozzá fordul mindenki, benne keresi az első útbaigazítást mindenki, és . . . ritkán csalódik! Ámde a tudomány halad. Harmincz, negyven, sőt (a II. kötet megjelenésétől) ötven év sokkal hosszabb idő, hogysem a legjelesebb munkán is meg ne érezzék a fokozatos elmaradás.

Épen azért szerencsés gondolat volt úgy a kiadó cégtől, mint a kiadás vezetésére vállalkozó *Wissowa* György marburgi egyetemi tanártól, hogy számos jeles szakférfiúval szövetkezve, a becses munka átdolgozására vállalkoztak.

Átdolgozásra, mondom, mert egyszerű átnézéssel és javítgatással, pótolgatással nem érhetik el a célt, hogy t. i. a munkát a tudomány színvonalán álló kézikönyv minőségében megtartsák.

A régi munkából megmaradt a név, a kitűzött czél s nagyjából a kijelölt határok, de a szöveg maga teljesen át van dolgozva s az első műtől lehetőleg független. Az egyes cikkek száma jelentékenyen nagyobb a monographiaszerű gyűjteményes cikkek rovására, a mi a munka czélszerűségét és könnyen való kezelhetését tetemesen emeli.

A régi munka terjedelme volt 12308 számozott lap, vagyis 763 ív (czímlapokon, előszókon stb. kivül); az új munka 900 ívre van tervezve 10 kötetben, a melyek 45 éves félkötetekben fognak megjelenni oly módon, hogy évenként lehetőleg két ilyen félkötet jelenjék meg. De, nemcsak az ívek száma nagyobb, hanem az egyes ívek nagysága és terjedelme is. Előnyére válik a munkának az is, hogy a gót betűk helyett latin betűket vettek, csak az kár, hogy a nyomás túlságosan sűrű.

Az előttünk fekvő első félkötet 1440 hasábjával megfelel a régi munka I. kötete 1—738 lapjainak.

Előnyösen átdolgozott cikkek főképen a következők: Aal (anguilla) Abacus, Abaris, Abas, Abdicatio, Aberglaube (a régiben Magia és Superstitio alatt és szétszórva, itt először rendszeresen egybeállítva jeles dolgozatban Riess-től 64 hasábon), Abar, Abrogatio legis és magistratus, Absentia, Absolutio, Acca, Accius, Achaia, Achilleus, Ackerbau, Acta, Actio, Adlector, Adonis, Adulterium, Aedilis, Aelius, Aemilius, Aera, Aerarium, Aestimatio, Agamemnon, Aischines, Aischylos, Ala stb. hogy csak azokat említsem fel, a melyeken figyelmem az első átnézésnél fennakadt s a melyeket a két műben tüzetesen egybevetettem.

Általában véve feltűnő a sok új czikk a történelemből, földrajzból és mythológiából.

Minden jel arra mutat, hogy ez az új munka méltó utódja lesz a közkedveltségű Pauly-nak.

Részemről a megjelent első félkötet után csak melegen ajánlhatom megszerzését a classica philologia tanárainak és minden közkönyvtárnak. Évenként 30 márká erre a célra nem sok, annál kevésbbé, mert 2 márkás füzetekben is kapható.

Szamosi.

IV. Béla király.

Negyedik Béla király története. Okirati kútfők nyomán írta dr. Wertner Mór. Temesvár 1893. — Történeti, nép- és földrajzi könyvtár. Kiadja Szabó Ferencz n.-eleméri plébános LV. kötet. 8r. 251. l. Ára 2 frt 50 kr.

Történetünk monographicus és biographiai feldolgozása az utóbbi években örvendetes lendületet vett. Virágzó vállalatunk a Történeti Életrajzok maga évenként több életrajzot bocsát közre. De vajmi kevés ezek között, a mi a régmúltba, történetünk első századaiba vezessen vissza. És ez természetes is a legrégebb adatok gyér világa mellett, a mi kevés engedi meg egy-egy történeti alaknak egyénítését. Annál nagyobb örömmel kell fogadnunk minden olyan munkát, mely pl. az Árpád-házi királyokról szól.

Ilyen Wertner Mór nagy szorgalmú és kiváló genealogusunk mun-

kája IV. Béla király történetéről, a kinek nevéhez egy zivataros félszázad története fűződik. És milyen félszázad? A mely alkotmányos fejlődésünk, nemzeti létünk, politikai függetlenségünk tekintetében egyaránt korszakot alkotó. S Béla királyt úgy ismerjük, mint nagy idők nagy emberét. Mint *trónörökös* a reformpárt vezérférfia, a ki az aranybulla írott törvényeit az életbe átvinni buzgólkodott; mint *uralkodó* az ország második megalapítója, a ki egy nagy, a legnagyobb katasztrópha után országát és nemzetét újra megalkotta, sőt újabb hódítással öregbítette; végül mint *öreg király* conservatív, nemzetével s fiával az ifjabb királylyal szemben is, a miből nem egy összeütközés, pártviszály és küzdelem keletkezett.

Ennek a kiváló történeti alakunknak életrajzát írta meg Wertner Mór, a krónikákon kívül felhasználva az oklevél-publicatiók anyagát is; így nem egy új, eddigelé ismeretlen életviszonyára vet világot a nagy királynak. Négy könyvre osztja munkáját. Az I. „*A tatárjárásig*“ terjed. András trónvillongásával kezdődik bátyjával Imrével, nejének Gertrudnak nagyravágását tüntetvén fel a testvérharcz előidézőjéül. Azután II. András uralkodását festi, Gertrud megöletését, majd a király harmadik nősüléséből származtatja a további viszályokat az öreg és ifjú király Béla között, ennek nagyravágó neje Mária (görög császár leány) lelkéből gyűlölvén férje mostoháját az olasz örgróf leány Beatrixot. A II. könyv „*A tatárjárás*“ történetét nyújtja, főkép *Rogierius* siralmas éneke és *Tamás* spalatói főesperes munkája nyomán, levonván itt is az oklevelek tanúságát s ezekből összeállítja mindazoknak a névlajstromát (64 nevet), a kikről az akkori oklevelek megemlékeznek. A III. könyv „*Az ország rekonstrukciója és külviszályok*“ cz. a. tárgyalja a további eseményeket, az ország helyreállítását, az osztrákokkal, csehekkel vívott harcokat, Stiria megszerzését, a dalmát ügyeket stb. A IV. és utolsó könyv a „*Családi viszályok*“ történetét nyújtja. „*Függelék*“-ben I. „*IV. Béla tartózkodásai*“ vannak összeállítva datumok és hely szerint, hivatkozással a forrásokra. II. „*IV. Béla családjának tisztviselői*“ korrendben. Végül ugyanakképen „*II. András tisztviselői*.“

Általában Wertner mint genealogus mindenütt kiváló súlyt fektett munkájában a genealógiára s e tekintetben érdemel munkája legtöbb figyelmet és elismerést, mert ezáltal több dolog új világításban áll előttünk, bár viszont ez néhol nehézkessé teszi a munka menetét. Irályán itt-ott meglátszik az idegenszerűség s több erős germanismust idézhetnénk; de ellensúlyozza ezt az az érdem, hogy mégis magyarul ír és érez.

Munkája a *Szabó Ferencz* Történeti nép- és földrajzi könyvtárában jelent meg, immár az 55-ik kötetül. Bámúlatos az a buzgalom és gazdag siker, mint képes egyetlen ember ennyi derék magyar könyvet kiadni. Az írók érdeme itt valósággal megoszlik a kiadó elvitázhatatlan nagy érdemeivel, mert nélküle az ő kiadásában megjelent könyvek közül sok nem látott volna világot, ha ő azok megírására impulsust nem ad.

Különfélék.

— **Szinnyei József** dr., az Erdélyi Múzeum volt szerkesztőjét, ő felsége a budapesti tud. egyetemen a *Budenz* József halála által megüresedett altáji összehasonlító nyelvtudományi tanszékre rendes tanárrá kinevezte.

— **Báthory István orosz hadjáratairól** érdekes közlemény jelent meg a „Biblioteka Warszawska“ 1892. ápr. okt. és nov. füzeteiben *Górski K.* őrnagytól. Tulajdonképen csak az első, az 1579-iki hadjáratot írja le, melynek célja és eredménye a *Düna* folyó északi partján épült erős és nagy fontosságú *Polock* vára kiostromlása és a hozzá tartozó vajdaság visszafoglalása volt, melyet az oroszok ezárja *Rettenes Iván* 13 évvel azelőtt szakított el a lengyel királyságtól. Ugyanezt a hadjáratot leírta *Szádeczky L.* is a *Hadtört.* Közlemények 1888-iki évfolyamában. Új és eddig ismeretlen adat a *Gorski* közleményében az, hogy szám szerint elősorolja az egyes csapatok vezéreit és létszámát, melyek közt a magyarok igen tekintélyes számot tettek. Szerinte *Bekiesz* (helyesen *Békes*) *Gáspár* és *Vadász* *Mihály* Magyarországon toborzott 290 lovassal és 632 gyaloggal érkezett 1579 jan. havában *Krakkóba*. A swiri főhadiszemlén (1579 jun.) 6517 magyar és lengyel lovas volt együtt, köztük 1934 a király régi testőreiből *Zborowski* *János* várnagy vezetése alatt, 3245 újoncz, továbbá a magyar csapatok és pedig *Barbele* (= *Borbély*) *Györgyé* 161, *Konkoba* (*Kendy*?) *Péter* 116, *Prebesch* (?) *György* 137, *Propostnaky* (t. i. *Préposvány*) *Bálint* 207, *Zebryk* (= *Zsibrik*) *György* 150, *Bornemissza* *János* 100, *Békes* *Gáspár* 367, összesen 1238 magyar huszárral, végül 100 német lovas *Rozrazewski* és *Weyker* (= *Weyer*) *Erneszt* vezérlete alatt. A *gyalogság* 4830 emberből állott, amely között egy 1002 emberből álló magyar — és egy 993 főnyi erdélyi testőrség volt. Ezekon kívül a litvánok mintegy 10,000 harczost állítottak ki. Ennek azonban több mint fele őrségi szolgálatot teljesítvén (bizonyára az élelemszállító útvonal mentén), csak 4100 litván harczos volt. *Báthory István* tehát mindössze 15,352 főnyi, de válogatott sereggel kezdte első orosz hadjáratát. Ehez járult még az ostrom idején herczeg *Ostrogski* csapata, a brandenburgi választó 500 gyalogja s a brandenburg-anspachi örgróf néhány száz harczosa; összesen mintegy 1000 ember. *Rettenes Iván* 200,000 főnyi sereggel és 300 ágyúval foglalta el 13 évvel azelőtt az erős fekvésű *Polockot*, s azóta még inkább megerősítette. Most is óriási sereggel állott *Novgorod* és *Pleskow* között (csak testőrsége állítólag 40,000 főnyi volt); de hát ő Livonia felé várta a támadást, a melynek birtoka felett a háború folyt és mintegy árulásnak tartotta, mikor a lengyel király — a ki egyúttal Erdély fejedelme volt — *Polockot* körülvette s aug. 11-étől aug. 31-éig tartó erős éjjel-nappali ostrom után bevette. 38 ágyút, 300 kéziágyút s 600 puskát s nagy számú hadi és élelemszert talált ott. Még néhány kisebb

orosz vár elfoglalásával az egész polocki vajdaság az ő kezébe került. Költött a hadjáratra a megszavazott adóból 212,000 forintot, a magáéból 117,000-et.

P. L.

— **Politikai szédelgés** cz. a. dr. *Moldován* Gergely e nyáron nagyhatású röpiratot adott ki, a mely megvilágítja a maga mivoltában az u. n. erdélyi „román kérdést”: annak eredetét, multját, jelenét és céljait. Politikai részével nem foglalkozhatunk e helyen, de történeti és culturalis fejtegetéseit ki kell emelnünk, mint olyanokat, minőket erről a kérdéstről más még nem írt és nem írhat, mert nincs, a ki a kérdés minden oldalát behatóbban ismerné. Éles kritika, itt-ott metsző satyra, szellemes eszmemenet, s lendületes szép magyar irány teszük kellemes olvasmánynyá e tanulságos röpiratot, mely német és francia nyelven is meg fog jelenni. (Ára egy korona, de az első kiadás teljesen elfogyott.)

— **Az Erdélyi Országgyűlési Emlékek** XVI. kötete (1675—1679.) *Szilágyi* Sándor szerkesztésében megjelent. Közelebbről tűzete-
sebben ismertetjük.

— **Az Erd. Irodalmi Társaság Évkönyve** 1893-ra megjelent *Ferenczi* Zoltán titkár szerkesztésében (51 l.). Tartalma: *Kuun* Géza gróf eszmedús közgyűlési megnyitó beszéde, *Ferenczi* Zoltán titkári jelentése, *Apáthy* István költeményei, *Szádeczky* Lajostól: Salomon Ferenc emlékezete, *Jakab* Ödön költeménye (A tilinko), *Hegyesi* Vilmos: „Gott erhalte“ cz. elbeszélése, *Pecz* Vilmos fordításai Christopulos újjörög költőből — és hivatalos közlemények.

— **A sepsi-szentgyörgyi székely Mikó-collegium** alapításának történetét megírta *Domján* István tanár a f. é. sept. 10-én tartott felavató ünnepélyre. A jeles munka három részből áll: a bevezetésben dióhéjba foglalva vázolja a székelyek történetét a nemzeti királyok, fejedelmek és Habsburg királyok alatt s a „kommunitást a székely társadalomban.“ A II. rész a tulajdonképeni alapítás történetét adja 1850—59-ig. Függelékben közli II. Rákóczy György oklevelét, melyben 1654-ben átírja és megerősíti Bethlen Gábor és I. Rákóczy György priv. leveleit a Rikán belőli protestánsok részére.

— **A székely-udvarhelyi ev. ref. collegium történetét** 1876-tól 1893-ig megírta *Gönczi* Lajos igazgató-tanár. (37 l.). A collegium régebbi történetét már 1873-ban megírta (egy 108 + 6. l. füzetben) *Kis* Ferencz tr., három korszakra osztva azt: a reformatiótól 1768-ig, 1832-ig és 1873-ig.

— **A tanintézetek története** megírására az ezredéves ünnepélyre gróf Csáky Albin vallás- és közoktatási miniszter felhívta az összes tanintézetek igazgatóságait. — Az erdélyi ref. egyházkerület igazgató tanácsa viszont arra hívta fel tanintézeteit, hogy úgy írnaták meg történeteiket, hogy azokból az összes ev. ref. intézetek története egy műben összefoglalható lenne.

— **Szabó Ferencz** n.-eleméri esperes-plébános már eddig is nagy

terjedelmű (55 kötetes) „*Történeti Nép- és Földrajzi könyvtárában*,“ melyből nem rég került ki *Lázár Gyula* dr. 3 kötetes *Anglia története* (melyet legközelebb ismertetünk), újabban a következő munkák fognak megjelenni: 56 és 57. kötetül „*Erdély és Mihály havaseli vajda története*“ *Szádeczky* Lajostól; 58. A magyarországi románság, dr. *Moldován Gergelytől*. 59—60. A bizancziak és az ozmán birodalom története a XVI. sz. végéig, dr. *Herzbergtől*, 61—62. Cicerone a régi és új Egyiptomon át, dr. *Ebers Györgytől*, 63—66. k. Egyetemes földrajz, *Balbi* után dr. *Czirbusz Gézától*.

— **Udvarhely vármegye története** megírásának eszméjével foglalkozik. Már fel is szólította *Jakab Eleket*, hogy csináljon tervezetet és költségvetést a vármegye történetének megírására. Végleges határozat még nem történt, de remélhetőleg a terv meg is fog valósulni.

— **A kolozsvári egyetemen** az ural-altaji összehasonló nyelvészetre újonnan egy ny. rk. tanszék szervezetett, melyre a pályázat jul. 31-én járt le.

Folyóiratok.

— A „*Századok*“ jun. füzetét *Csánki Dezsőnek* „A boszniai püspökség Magyarországon“ cz. értekezése nyitja meg, kimutatván, hogy az a középkorban Diakováron székelt, és hogy a Nyávától északra eső nagy terjedelmű anyaországi birtokot is zárt egyházmegyéjébe. *Csernátomi Gyula* az erdélyi százszok oktatásügyi viszonyait ismerteti. *Óváry Lipót* Nápolyi Johanna érdekesítő történetét kezdte meg olasz források alapján. *Pór Antal* „Történeti jelenetek korhű rekonstruálásáról“ cz. a. történeti jeleneteket beszél el az Anjou-korból — festőművészek számára. *Tagányi Károly* kimutatja, hogy a Csák Máté nádorságára vonatkozó egyik oklevél hamisítvány. A *történeti irodalom* rovatában *Mika Sándor* visszapillantást tesz tört. irodalmunkra 1892-ben s azután több könyvismertetés következik. A *Tárca*ban többek közt *Erdélyi László* azt szeretné elvitatni, hogy a „Szerémi emlékiratának függeléke, az „epistola flebilis (t. i. a II. Lajos haláláról szóló levél) mégsem Szerémi munkája“, mint a Szerémiről egy évvel előlött megjelent akadémiai értekezés kimutatta a bécsi codex alapján, az ott először közlött szövegben világosan meg lévén írva, hogy ezt a levelet Szerémi írta. Erdélyi, a ki Szerémiről írt doctori értekezésében az eddig csonkán ismert szövegből azt okoskodta ki, hogy azt Tatai Miklós udv. káplán írta, nem tud beletnyugodni abba, hogy az ő felfedezését a bécsi Szerémi-codex megczáfolja; és vitatja Erdélyi, hogy azt mégsem Szerémi írta, mert nem az van írva abban, hogy Szerémi írta, hanem hogy íratott Szerémi által (per unum sacerdotem Georgium Sirimiensem). Igaz ugyan, hogy egyik 19, másik egy híján 20; de hát egy kezdő történész nem enged abból, a mit egyszer megírt. Csak hogy ilyen „per“ útján Szerémi emlékiratát is elperelhetné, ha lehetne, Szerémitől, mert az is azzal végződik a codexben, hogy „et sic est finis per Georgium Sirimiensem.“ Ilyen érvekkel nem lehet komolyan vitatkozni.

— Az „Erdély”, az Erdélyrészi Kárpátégyesület értesítője 1893. II. évfolyamában, melyet *Veress* Endre ügyesen és szép sikerrel szerkeszt, következő, szakosztályunk munkakörébe vágó cikkek jelentek eddig meg: Az 1—2. füzetet Bethlen András gróf életrajza nyitja meg *Veress* Endrétől, melyet egy elnöki székfoglaló követ „turistaságunk feladatairól”, a történeti emlékek cultiválására buzdítván főképpen. Ez után egy retyezáti kirándulás leírása következik, Téglás Gábortól; a hegyek kultusza Erdély népeinél *Hermann* Antaltól; a hírhedt oláh „Replika” fictiv térképének ismertetése V. E.-től. — A 3—4. füzet első közleménye Sz. L. „Régi magyar turisták és utazók” című kárpát-estélyi felolvasása, melynek legérdekesebb része szerző speciális tanulmányának amaz eredménye, hogy a kolozsvári piacon álló Báthory-háznak nevezett régi épület tulajdonképpen nem a Báthoryak, hanem Báthory Zsigmond egyik bizalmasa, a Persiában követségben járt és ott elhunyt Kakas István kolozsvári polgár háza volt, melyben ő és neje többször megszállott. — Az 5. füzetben „Lángoló talajon a Küküllő mentén” cz. a *Hangay* Oktáv érdekesen és szépen ír a Felső-Bajom (Bázna) vidékén látható égő petroleum forrásokról, *Márki* Sándor pedig „Erdély régi leírói” ismerteti. E füzetet az E. K. E. szász-fenesi és gyalui történelmi kirándulásának leírása zárja be. — A 6. füzetet *Felméri* Lajos „Honismeret és iskolai kirándulások” cz. a. lendületes szép vezércikkkel nyitja meg. Ezt követi a maros-újvári sóbányák (múltja és jelene) leírása *Bikfalvi* Károlytól s a Csikmezei vadászatokról egy jóízű humorral írott cikke *Becze* Antal alispánnak; végül a II. Rákóczy György a szász-fenesi csataterén való elesése helyének megállapításáról szóló cikk Sz. L.-től. — A 7—8. füzetben egymagában 25 kisebb-nagyobb cikk olvasható, köztük a hunyadmezei vasbányák leírása *Hajdúczki* Józseftől, a vidalvi kő *Rudnóthi* Dezsőtől. — A havonként képekkel megjelenő tartalomdús „Erdély”-t az E. K. E. tagjai 2 forintnyi évi tagsági díjuk fejében kapják.

B. A.

— Az *Archaeologiai Értesítő* jun. füzete *Hampel* József kitűnő szerkesztésében gazdag tartalommal, igen sok illusztrációval jelent meg. *Vosinszky* Mór a lengyeli telep csiszolt kőeszközei és azok készítése módja felől értekezik benne; azután *Petersen* a kopenhágai n. múzeum s. öre a római császárság legrégebb szakaszából származó gundestrupi (dániai) edényt hasonlítja össze az alsó-fehérmegyei Csórán talált domborműves ezüstlemezszel. *Téglás* Gábor a hunyadmezei Kis-Kalán (Aqua) római fürdőjéről és kőbányászatáról ír. Dr. *Sötér* Ágost a mosonmegyei bezenyei papréten talált népvándorlaskori sírmezőt ismerteti. *Nagy* Géza a magyarhoni lovas sírokról értekezik. *Pór* Antal a csehországi Krumbaiban őrzött Anjou-kori Mária-képet commentálja. *Mystovszky* Viktor a szepesmegyei toporczyi templom becses műtörténelmi emlékeit mutatja be írásban és képen. *Ehrenberg* H. (Königsbergből) Firenzei János (XVI. sz. olasz művész) magyar- és lengyelországi műveiről ír, érdekes síremlékekkel illusztrálva a gneseni érseki templomból. A levelezések rovata számos régiségi letről ad számot.

— A *Földrajzi Közlemények* legutóbb megjelent hármas füzete egy vaskos kötetben (204 l.) egyedül dr. *Jankó* János nagybecsű néprajzi tanulmányát

közli, *Torda, Aranyos-szék, Toroczko magyar (székely) népéről*, melynek anyagát a nép közt való közvetlen gyűjtésből merítette, az irodalmi feljegyzéseket is figyelembe véve. Tartalma: topographiai határelnevezések; a népesség elemei; anthropologiai adatok; lakóház, ruházat, táplálkozás; a nép foglalkozása; lakodalmi, keresztelési és temetkezési szokások; babonák; népköltési adatok; térképek, ábrák és képek.

— Az *Akadémiai Értesítő* jul. füzetében a Szinnyei József által szerkesztett új magyar tájszótárról hoz tájékoztató cikket, azután kivonatot ad *Asbóth* Oszkárnak a szláv szók a magyar nyelvben cz. értekezéséből s *Nagy* Gyulának a középkori közjegyzői intézményről írt székfoglalójáról; a miket bírálatok, jegyzőkönyvek s folyóiratok szemléje követ.

— A *Hadtörténelmi Közlemények* jul. füzetében dr. *Karácson* Imre Rákóczy György 1636-iki háborúját (a szalontai ütközetet) írja le, Naima török történetíró nyomán. *Czimer* Károly „*Temesvár megvétele 1551—52.*“ pályanyertes munkáját közli. Dr. *Szendrei* János a külföldi múzeumokban lévő magyar hadtörténelmi emlékeket ismerteti. *Gömöry* Gusztáv Ausztria haderejét az 1792-től 1866-ig folytatott háborúkban állította össze a bécsi hadi levéltár adataiból. A tárczában hadtört. apróságok vannak, a mellékletben I. Rákóczy György fejedelem arcképe.

— Az *Etnographia* (melyet *Hermann* Antal és *Jankó* János szerkeszt) utoljára megjelent 4—6. (apr. jun.) füzetében *Vikár* Béla a „Néprajzi tárgyak gyűjtése a milleniumra“ vonatkozó eszméit írja meg; aztán *H. A.* a cigányok megtelepítéséről — *Wlislöckiné*: A gyermek a magyar néphitben — *Hermann* A.: a köröm a néphitben — *Binder* Jenő: a zarándok és az isten angyala cz. a. értekezik. Társulati ügyek s különféle apróbb közlemények gazdag sorozata következik ezután a tartalmas füzetben.

— A *Történelmi Tár* f. é. szept. füzetében *Weber* Samu, a Szepesség szorgalmas monographusa, a Dunajecz melletti lengyel határon épült *Nedeczvár* történetét vázolja érdekesen, főkép a századunk első felében élt szepesi nábób, br. *Palocsai* Horváth András nedeczvári dáridóiról festvén élénk képet. Azután diplomáciai okmányok következnek II. Rákóczy Gy. történetéhez. *Szerémi* (Odescalchi Arthúr hg.) a Draskovichok trakostyáni levéltárából a II. közleményt adja, *Beke* A. az erdélyi káptalan gy-fejérvári levéltárából regestákat közöl, *Szilágyi* Bethlen G. a bányavárosok administratiójára vonatkozó okleveleit állította egybe; *Mika* S. I. Rákóczy Gy. levelezését a brassai bíróval; *Koncz* J. XVII. sz. leveleket; *Révész* K. a kassai ref. iskola 1656. törvényeit közli. *Posta* B. és *Tergina* Gy. *Erdély emlékérméit* állították össze.

Erdélyi Múzeum-Egylet.

I. Közgyűlés.

Az Erdélyi Múzeum-Egylet 1853. május 10-én tartotta meg évi rendes közgyűlését a tagok élénk érdeklődése mellett. Az elnöki tisztet gróf *Esterházy Kálmán* elnök távolléte miatt *Szász Domokos* alelnök vitte, ki a közgyűlést a következő beszéddel nyitotta meg:

Mélyen tisztelt Közgyűlés!

Elnök-társaim akadályoztatása folytán, részemre jutott a kiváló szerencse, hogy az elnöki széket elfoglalhatom, s a t. közgyűlés megjelent tagjait e helyről fizteletteljesen üdvözölhetem.

Midőn igazgató-választmányunk a bezárult egyleti évről kötelességszerűleg beszámol, s eljárását az illetékes fensőbb testület bírálata alá bocsátja, — lelkem tekintete önkéntelenül is az elmúlt időkre pillant vissza. E visszapillantás tükrében, végigvonulni látom tekintetem előtt megdicsőült alakjait azoknak, kiknek szívében fellobbant vala a hazaszeretet lángja, s bevilágítva az akkori idők setétjét, lerakták egyesületünk szegletköveit, s azoknak sorából fölmagaslik előttem a nagy kezdeményező s megalapító képe, emléke. Ama zászló körül, melyet ő a hazafiasság és nemzeti közmívelődés nevében fölemelt vala, s magasán lobogtatott, sorakoztak fénylő seregei azoknak a hazafiaknak, kik az ő vezérlete alatt, egyesülten a szellemi és anyagi erő áldozatkészségének lelkétől áthatottan, rávetették kezöket a dicső munkára. Azóta sok idő eltelt, a nemzeti gyász sötét napjait, a nemzeti újraébredés sugárai váltották föl; jöttek megint nehéz, küzdelmes idők, melyeknek hatása sok tekintetben megváltoztatta, sőt mondhatni egészen átalakította nemzeti közéletünk képét. De a sok változás s átalakulás közepette és daczára, ez az egyesület bámulatra méltó következetességgel és a nem lankadó kitartás teljes szívósságával, nem ingadozva egy szempillantásig sem, haladt előre azon cél felé, melyet kitűzött a nagy alapító, haladt azon irányban, mely szülemlése első pillanatában ki lett részére jelölve. Élete, multja hasonló azon folyamhoz, mely kicsiny forrásból fakadva föl, csöndes völgy ölén halad tovább-tovább, nem vetve nagy hullámokat, de lassanként az egész vidék ereit, patakjait egyesíti magában, s folyton növekvő ágyának dús tartalmával termékenyít, gazdagít, áldást oszt. Hasznalat nélkül szólva, egyesületünk zajtalan, kitartó, s kitűzött céljához mindig

hű haladása folytán, ma már, a nemzeti közmívelődésnek, a tudomány terjesztésének — itt az erdélyi részekben — első rangú tényezőjévé, alig értékelhető gyűjtemények gazdag kincstárává s a tudományok tovább fejlesztésére hivatott egyetemnek nélkülözhetetlen segítő társává emelkedett föl. A gondviselés megengedte, hogy a kezdeményezők, s alapítók immár elhúllott seregeiből egy néhányan még ma is, itt e földön szemlélhetik s élvezhetik fenséges jutalmát annak a nemes munkának, melyben ők kezdettől fogva maig részt vettek. Ritkúlnak a sorok, de a nagy alkotás túléli az időt, s azok végéig hirdetni fogja dicséretét az alapvetőknek, megőrökíti emlékét a hű munkásoknak.

Egyesületünk ez évi közgyűlését van szerencsém ezek után megnyitni.

A lelkes éljenzessel fogadott elnöki megnyitó beszéd után *Findly* Henrik dr. egyleti titkár terjesztette elő a *választmányok múlt évi működéséről* szóló következő jelentését:

Tisztelt Közgyűlés!

A mikor oly testület, mint az egyesület igazgató-választmánya, a mely az ügyek fejlődése következtében mindinkább tiszta ügykezelő hatáskörre szorúl, számat akar adni egy évi működéséről, egy nehézséggel találja szembe magát. Természetes ugyanis, hogy számat adó jelentéséből nem szabad hiányoznia semminek, a mi mint feljegyzésre méltó mozzanat szerepelt az egyesület egy évi élete történelmében; ám másfelől óvakodnia kell, hogy oly dolgokat ne vonjon a maga körébe, a melyek természetök szerint az egyes szakok külön jelentéseibe tartoznak.

Az igazgatás és ügykezelés legfőbb és leglényegesebb ága egyesületünkél éppen úgy, mint egyebütt is a pénzügy. A mennyiben itt az évi pénzforgalom jó tekintetbe, a t. közgy. a legapróbb részletekig terjedő tudomást szerezhethet a t. tagok kezében levő nyomtatott kimutatásból. Ám ez a kimutatás csak szárazon sorolja elé a bevételeket és kiadásokat. Az előbbieket nem szorúlnak semmi külön magyarázatra; az utóbbiakat igazolja az, hogy minden egyes költsékezési tétel, a mennyiben nem rendszeresített kiadás, az igazgató-választmány ülésén határozatilag történt utalványozáson alapszik, tehát minden egyes kifizetésnek oka és alapja körülményesen le van írva a választmányi ülések jegyzőkönyvében, a mely itt fekszik a t. közgyűlés asztalán. A mi aztán az egyesület vagyoni viszonyait illeti, azok külön kimutatásban vannak feltüntetve ugyanabban a nyomtatott számadásban.

Látni való, hogy a mi a számadásban nem tiszta számtétel, arra a megkívántató felvilágosításokat csak a választmány adhatja. Itt aztán első sorban felvilágosítandó, hogy mi az oka, hogy az 1892. évben a költségek egyes ágaiiban tetemes túlköltsékezés történt.

Ez okok közt első helyen áll egynehány előre nem látott vásár, a melylyel rendkívüli időben kínáltak meg, és a melyet a múzeum fensőbb célja tekintetéből elszalasztani nem lehetett; ehhez járultak váratlan kiadások, a melyeket az ornithologiai congressus és a Comenius-ünnepély alkalmából rendezett kiállításokon való részvételünk vont maga után; aztán a könyvtárigazgató személyében történt változás a könyvvásárlásban okozott némi túlköltsékezést.

Mindazonáltal ez lényeges hátrányt nem okozott és az ideai költségvetésben már megkezdett összevonások útján hamar lesz kiegyenlítve. Nagyobb baj, hogy a múlt évi közgyűlésen elhatározott tőkekiegészítésre nem jutott semmi; most is adósai vagyunk az alaptőkének.

Ha ehhez még meggondoljuk, hogy csaknem egészen államkötelezvényekben levő alaptőkénk kamatjövédalma a múlt évben eszközlött conversiók következtében tetemesen csökkent: előttünk áll a kényszerhelyzet, a mely feltétlenül parancsolja, hogy költségeinket a legközelebbi jövőben erősen korlátozzuk, annál is inkább, mivel nem csak jövedelmeink fokozására nem áll rendelkezésünkre semmi eszköz, hanem még arra is kell készülnünk, hogy újabb conversiók miatt kamatjövédelmünk még tovább is fog apadni.

Véletlen akadályok közbejötté okozta azt is, hogy a múlt évben az igazgató-választmány csak 9 ülést tartott, a melyek jegyzőkönyvei 130 határozatot foglalnak magokban; az irattár 120 igitatott darabbal szaporodott. A határozatok többnyire folyó ügyek elintézésével foglalkoztak. Mint különösen megemlítendő ügyek kiemelendők: néhai Szabó Károly arcképe megkészíttetése a könyvtár számára (36. sz.), az Endlicher emlékére megszavazott járulék (38. sz.), a Jankó Jánosnak juttatott segély (44. sz.), a színészeti jubileumon való megjelenés (113. sz.) és az orvosok és természetvizsgálók nagygyűlésén való részvétel (56. sz.).

Mint örvendetes eseményt kell megemlítnünk, hogy az áprilisi ülésen egy a múzeumnak jutott hagyományról értesült a választmány, de minthogy az illető végrendelet perrel van megtámadva, ez idő szerint sem azt nem tudjuk, hogy a hagyomány mennyi, sem a hagyományozó nevének felemlítése nem látszik alkalomszerűnek.

A Comenius-kiállításán való szereplésünkről a könyvtárigazgató úr fog bővebben szólni; hiszen ő volt ott egyletünk illetékes képviselője.

A múlt évben az egylet költségén tett tudományos utazások eredményeiről az illető gyűjtemények őrei fognak jelentést tenni; az egylet nevében folyó irodalmi munkásság jellemzése a szakosztályok külön jelentései körébe tartoznak.

Gyűjteményeink czélszerűbb és kényelmesebb elhelyezése ügyében egy nagy lépés történt előre. A vallás- és közoktatásügyi miniszter úr ugyanis már végleg elhatározta az egyetem számára szükséges építkezések megkezdését. A már megállapított terv szerint emelendő egyetemi központi épületben könyvtárunk és régiségtárunk fognak kényelmes helyiségeket nyerni, a többi gyűjtemények elhelyezésének a lehetővé tételére céloz az az indítvány, a mely a mai napirend során a t. közgyűlés eleibe fog jutni.

Az elkerülhetetlen végzet a múlt 1892. évben is érzékeny veszteségekkel sújtotta egyletünket. Báró Jósika Lajos, Páll Sándor és dr. Belky János elhunytá érzékeny hézagot csinált tagjaink sorában. Az előbb nevezett kettő ott volt az első alapítók közt a múzeum létesítése és az egylet alakulása napjaiban; az első fényes nevéhez méltó nagyszerű alapítványával, a második felelő lelkesedése lankadatlan buzgalmával, mint működő tényező munkált és

tett az egyesület érdekében a míg mozogni bírt. A harmadik mély tudományát és nemes törekvését, sajnos, aránylag csak rövid ideig érvényesíthette egyesületünk érdekében, de e rövid idő alatt is oly kiváló helyet foglalt el, hogy méltán sorakozhatik a legelső és legjobbak közé. Legyen emlékek áldott, példájuk kiható a késő utókorra is.

Ime, t. közgyűlés, évről-évre sürgetőbben szól hozzánk az intő figyelmeztetés. Egymásután dőlünk ki, napról-napra apadunk és méltán elborúl kedélyünk, ha a jövőre gondolunk. Ki lesz védője és fentartója az annyi áldozattal létesített, anynyi gondnal fejlesztett intézetünknek, ha egyesületünk elfogy, ha elhullanak azok, a kiket állandó kötelék csatolt a múzeumhoz, a kik át voltak hatva attól a meggyőződéstől, hogy ez intézet fentartása, ápolása és fejlesztése országos és nemzeti fontos érdek. Ideje már, hogy komolyan foglalkozzunk ezzel a kérdéssel, a melynek a megoldása bizony évről-évre mind sürgősebbé válik. Válságos időnek magyunk elébe. Hála az égnek még most veszély nincs; annál inkább kell azon lennünk, hogy a bekövetkező veszélynek korán elejét vegyük.

FINÁLY HENRIK.

A titkári jelentést a közgyűlés helyeslőleg vette tudomásul. Ezután felolvastatván és tudomásul vétetvén a pénztárvizsgáló bizottság jelentése, az 1892. évi zárszámadásról és a pénztár állásáról, *Ferenczy Zoltán* dr. könyvtárigazgató a *múzeumi könyvtárról* a következő jelentést terjesztette elő:

Tekintetes Közgyűlés!

Az Erdélyi Múzeum-egyesület könyvtárának a lefolyt évben való működéséről részletes jelentésemet a következőkben van szerencsém megtenni:

Ez év alatt szerzemény úján gyarapodott a könyvtár 465 kötettel és füzettel, ajándék és cserepéldányban 1052 kötettel és füzettel, köteles példányokból 306-tal, és köteles példány hírlappal meg folyóirattal 55 darabbal, melyek összes száma tesz 1978 kötetet és füzetet. Ha ezt a gyarapodást a múlt évi jelentésemben kimutatott 1478 drbnyi gyarapodáshoz mérjük, a forgalom növekedése 500 drbot mutat, mi egyrészt abból ered, hogy e jelentésem 12 hónapról szól, míg a megelőző csak nyolczról, továbbá a köteles példányok évről-évre való gyarapodásából, egy pár tekintélyesebb adományból. E szaporodást hozzáadva a múlt évi 49,312 drbhoz, a könyvtár áll jelenleg 51,290 drb-ból, nem számítva bele a Régi magyar- és Apor-könyvtárt. Ebben az évben könyvszerzésre kiadatott 2105 frt 81 kr., könyvkötetésre 1644 frt 96 kr., összesen 3750 frt 77 kr. A bekötött könyvek darabszáma 1104.

Ez a lényeges kiadás, mely a könyvek bekötésére fordított, kivált abból ered, hogy ebben az évben rendeztük az „Apor-könyvtár“ név alatt kézírattárunkba sorozott nagyobb szabású gyűjteményünket az 1848—49-ki nyomtatványokból, melyhez az azóta került adományokat is besoroztuk. E gyűjtemény egész hazánkban a legnevezetesebbek és legteljesebbek egyike: áll 115 sz. a. 126 kötetből, melyből 76 kötet hírlap, 45 drb. rőpirat és a szabadságharczra vonatkozó dalok etc. gyűjteménye; összesen 88 különböző műből és kisebb nyomtatványból s végre 4 nagy kötet időrendbe sorozott proclamatióból, hir-

detményből etc. Ez utóbbiakból 1848-ki 303 drb., 1849-ki és későbbi 242, ausztriai és külföldi 189, összesen 734 drb. Az egész gyűjtemény kézirattárilag „Apor-könyvtár“ cz. a külön kezeltetik.

A könyvtár nagyobb adományozói közül e helyen köszönettel kell kiemelnem főképp özv. br. Bánffy Dánielné ő nagyméltóságát, ki a *Vasárnapi Ujság* egy teljes példányát és 1851—1890-ig terjedő teljes kolozsvári színlapgyűjteményt ajándékozott egyletünk könyvtárának; továbbá özv. Poich Józsefné úrnót, ki 53 drb. könyvet ajándékozott, melyekből 24 művet 29 kötetben könyvtárunkba elhelyeztünk, Finály Henrik urat, ki 107 művet ajándékozott 148 drbban és 60 kisebb nyomtatványt, gr. Zichy Jenő ő méltóságát, ki az általa fényesen kiadott Bél Mátyás *Notitia Hungariae V.* kötetét sajátkezű dedicatioval küldte meg. A könyvtár adományozói voltak még: Dr. Schächter Miksa, Rész Ensel Sándor, dr. Gyalui Farkas, dr. Ferenczi Zoltán, a berlini akadémia, a pesti keresk. bank, dr. Szádeczky Lajos, Téglás Gábor, a pozsonyi első takarékpénztár, Veress Endre, dr. Szamosi János, dr. Kanitz Ágost, földmívelésügyi és vallás- és közokt. ügyi Miniszterium, Szombathy Ignác, Eble Gábor, Biró István, az utrechti tudom. akad., Budai József, Czerny Antal, Makróczy János, Kemény Lajos, dr. Széchy Károly, Bácz György, Sándor István, dr. Pisztorý Mór, a krakkai akadémia, dr. Gergely Sámuel, a m. t. akadémia, dr. Torma Károly, dr. Moldován Gergely, Esztergályos Ágoston. Az elősorolt adományok szerzeménynaplónkból részletesen kitűnnek, az idő rövidségéért legyenek itt csak röviden köszönettel említve.

Eltekintve az előbbiektől, könyvtárunk rendezésében a lefolyt évben kivált kétrendbeli haladást kell kiemelnem. Egyik az, hogy az 1892-dik év nyarán Szeplekán János urat az egylet választmányának engedélyével megbíztam a múz.-egylet könyvtára szakcizimtarának további kiegészítésével s ő két és fél hó lefolyása alatt több mint 5000 szakcizimulát másolt le és osztott be, melylyel mondhatni, a szakcizimtar fele készen van. Továbbá intézkedtem az iránt, hogy a szakcizimtar megkészítendő része legalább ne szaporodjék s pedig az által, hogy a besorozandó új könyvekről egyidejűleg a szakcizimulák is megkészüljön és a beosztás megtörténjék. A második kiemelendő haladás az, hogy ugyancsak az elmúlt év nyarán kezdetét vette a helykatalógus készítése, mely 2 hó alatt a 3113 számig haladt s az idén folytatni fog. Az alapcizimtar természetesen egészen teljes.

Kézirattárunk a lefolyt évben *Dálnoki Incze József* „Irtó háború 1848 és 1849-ben“ cz. egykorú kézirati művével szaporodott, kinek arczképét is beküldte fia, D. Incze István, megyei könyvelő úr S.-Szentgyörgyről.

Az egyetemmel közös olvasóterem, valamint könyvtár, naponként jul. és aug. hónapokat leszámítva, 5 órán át volt nyitva; de a délelőtti hivatalos órák a szünidőn is megtartattak a rendezési munkálatok végett. Az év alatt (10 hó) megfordult a könyvtárban 5853 olvasó, vagyis havonként átlag 586, napi átlag szerint 26 olvasó, ha a szünnapokat leszámítjuk. Legnagyobb volt az olvasók száma decz. 10-én, 67; legkisebb szept. 3-án. Helybeli használatra

kiadatott 1704 mű, a könyvtáron kívüli használatra 2865 mű. Index letétetett könyvki vételre 509. Összes használt művek száma 4569.

Állandó és folytonos használat tárgya volt kéziratúrunk és Régi magyar könyvtárunk is, úgy helybeliek, mint főképen az egyetemi könyvtár igazgatósága által Budapesten. Erről külön naplót vezetünk 1892. okt. 17-ike óta, mely időtől használtak 79 esetben 80 művet a Régi magyar könyvtárból és 63 kézirat-kötetet és oklevelet.

Ezenkívül állandó összekötésben állt könyvtárunk vidéki intézetekkel, melyek mind gyakrabban veszik könyvtárunkat igénybe, a budapesti egyetemi, akadémiai és múzeumi könyvtárral, a bécsi egyetemi és udvari, a krakkai Jagello-könyttárral.

Kiemelendő mozzanat volt könyvtárunk életében, hogy részt vettünk Budapesten a Paedagogium által a Comenius Amos születésének 300-ados évfordulójának megünneplése alkalmából rendezett Comenius-kiállításon 1892. márcz. 28- ápr. 11-ig. E kiállítás magába foglalta mindazt, a mi hazánkban Comenius működésére vonatkozott, tehát a hazai Comenius-irodalmat is. Könyvtárunk 24 nyomtatvánnyal, köztük 4 unicummal vett benne részt, melyeket tekintettel értékökre, a múz.-egyl. választmányának határozatából alólrít személyesen vitt fel és hozott le.

Ezekben kívántam jelentésemet a tekintetes Közgyűlés elé terjeszteni s azon örvendetes hírrel zárhatom, hogy a helyiségeink iránti panaszok a közel jövőben már megszűnnek. A nm. vallás- és közokt.-ügyi m. k. miniszter úr ugyanis elhatározta a kolozsvári központi egyetemi épület kiépítését, melynek már az idén elkezdendő új szárnyában könyvtárunk az egyetemi könyvtárral együtt elébb ugyan csak ideiglenes, de a már elkészített tervek szerint néhány év múlva végleges s a kor színvonalának teljesen megfelelő elhelyezést fog nyerni.

Méltóztassék a T. Közgyűlés jelentésemet tudomásul venni.

DR. FERENCZI ZOLTÁN,
könyvtárigazgató.

A könyvtárigazgató jelentése tudomásul vétetvén, következők az állat-, növény-, az ásvány- és földtani tárról szóló jelentések. Ezután *Findly* Henrik olvasta fel következő jelentését a *régiség- és éremtárról* :

Tisztelt Közgyűlés !

Régiség- és éremtárunk gyarapodásáról a múlt 1892. évben igen röviden bírok kimerítő jelentést tenni. Mindössze a következő adományok jöttek: Juniusban br. Wesselényi Istvánné küldött be egy olasz zászlót, a melyet néhai nagyapja hozott volt haza Olaszhonból; októberben a közoktatásügyi miniszter úr küldött egy ezüst emlékérmét ő Felsége magyar királylyá koronáztatása 25 éves öröm-ünnepe emlékére; decemberben özv. Pap Alajosné ő nagysága adott egy igen csinos empire-kori legyezőt, s ugyane hónapban beszereztem egy teljes sorozatát azoknak a pénznemeknek, a melyek a korona-érték behozatalával ki fognak menni a forgalomból.

Krásznai arany-rúdat merőben lehetetlen volt szerezni, mert a nemzeti múzeum oly szerződést kötött a tulajdonossal, a mely feltétlenül biztosítja az elővásárlás jogát a nemzeti múzeum számára.

A gyűjtemény állapotát illetőleg, sajnos, oly helyzetben vagyunk, hogy az új szerzemények csak raktározva lehetnek zárt fiókokban, éppenséggel nem lévén számokra hely a rendelkezésre álló üvegszekrényekben.

Csakugyan ez volt a sorsa annak a küldeménynek is, a mely Olaszhonból jött Torma Károlytól. Egy csomó töredék részint római, részint úgynevezett őstörténelmi tárgy, a melyeknek értéke nem áll egyébben, mint azoknak a helyeknek nevében, a hol gyűjtötte; magokban alig nyújtanak valami tanulságot.

Különböen egész tevékenységünk a lefolyt évben a számbavételre volt irányozva. Egyfelől számba vettük a lajstromok szerint a rendezett gyűjteménybe besorozott tárgyakat. Újból rendezni a gyűjteményt a jelenlegi helyiségben merő lehetetlenség, de elő kell készíteni az új rendezést, a melyet szükségképpen fog követelni az átköltöztetés a kilátásba helyezett új helyiségbe, a melyet okvetlenül meg fog előzni az egész gyűjtemény becsomagolása és elhelyezése egy ideiglenes raktárba. Ez az előmunkálat azonban még nincs bevégezve, és előre láthatóan még sok időt és munkát fog igénybe venni.

Másfelől mintegy két hónapig tartott a megvásárolt őstörténelmi nagy gyűjtemény számbavétele és összeírása, a melyet a helyszínén magam végeztem. Ez a terjedelmes lajstrom a leírt tárgyak igen szép rajzainak kíséretében közelebről egy önálló kiadványban fog napvilágot látni, egyelőre német nyelven.

Ez a számbavétel azt az eredményt nyújtja, hogy a mi régiségtárunk akár a benne levő tárgyak mivoltát, akár számát tekintve tekintélyes és aránylag gazdag gyűjtemény, a melyet kiváló tudósok eddig is felkerestek és jövőben még inkább fognak felkeresni, mihelyt módunk lesz úgy állítani fel az egészet, hogy az egyes tárgyak ne csak jól láthatók legyenek, hanem tetszetős képet is nyújtsanak illő csoportosításokban, hogy a laikus szem is gyönyörködheszen benne. Különböen már most is élénken érdeklődik iránta a közönség, és a közlátogatás napjain nagy számmal fordulnak meg benne idevalók és idegenek, és a legnagyobb megelégedés nyilvánításával távoznak el onnan. A múlt évben 22 közlátogatás alkalmával 1753 és 22 jelentkezéssel 45, összesen 1798 személy látogatta meg régiségtárunkat.

Ezután Szamosi János dr. a bölcsészet-, nyelv- és széptudományi, — Farkas Gyula dr. pedig az orvos-természettudományi szakosztályok múlt évi működéséről adott számot.

Ezek a jelentések is tudomásul vétetvén, az igazgató választmány a következő *indítványt* terjesztette elő:

„Évek óta rámutatunk, hogy az 1872-ki szerződés értelmében a kolozsvári kir. Ferencz-József tud.-egyetem épületeiben gyűjteményeink számára kikötött és tényleg elfoglalt helyiségek elégtelenek és czélszerűtlenek, és ismételten kérelmeztünk ez ügyben tágasabb és czélszerűbb helyiségeket; sőt tekintettel az állam pénzügyi helyzetére, az 1890-ki közgyűlésből felajánlottuk alaptóknék nagyobb részét, mint kölcsönt, eszközzendő építkezések költségei ideiglenes fe-

dezésére, úgy lévén meggyőződve, hogy telekről az emelendő épületek számára nem kell gondoskodni, miután a szerződés 5. pontja e tekintetben teljesen szabad rendelkezést biztosított az egyetemnek.

Úgy látszik azonban, hogy a szerződés 10-ik pontja a döntő körökben aggodalmat keltett az irányban, ha vajjon hasznos és előnyös-e az állam részére a szerződés 5. pontjában biztosított telekrészek igénybevétele egyetemi építkezések számára.

Mínthogy egyetemünknek semmi tekintetben sincs oka, sem érdeke az egyetem meggyökerezése és terjeszkedése útjába bár mi néven nevezhető akadályt, vagy nehézséget gördíteni, sőt igen is óhajtania kell ezt a meggyökerezést és terjeszkedést; azt teljes erejéből előmozdítani és könnyíteni úgy szólván kötelessége: intezzen tehát az egylet közgyűlése egy felterjesztést a nm. miniszter úrhoz, a melyben mondja ki határozott készségét mind azoknak az engedményeknek és biztosítékoknak a megadására, a melyek a jelzett aggodalmak elenyésztetésére megkívánatók, esetleg a szerződés ide vonatkozó pontjai megváltoztatásával is.

Azindítvány elfogadtatván, annak végrehajtásával a választmány bízott meg.

A választmány *költségvetési javaslatát* a közgyűlés egyhangúlag elfogadta. Szakosztályunkat közelről érdeklő része ennek az, hogy évi dotációját, melyet egy évvel ezelőtt abból a célból, hogy az Erdélyi Múzeum havonként jelenjék meg, 300 frttal felemelt, most ugyanannyival lejjebb szállította.

A választmányból szabályszerűen kilépő tagok, gr. Esterházy János, dr. Genersich Antal, Parádi Kálmán és Szamosi János, újra megválasztattak.

Ezzel a közgyűlést elnök bezárta.

II. Szakosztályi ülés.

Jegyzőkönyv,

felvétel az „Erdélyi Múzeum-Egylet“ bölcészeti- nyelv- és történettudományi szakosztálya 1893. június 14-én tartott r. k. közgyűlésén.

Elnökölt: *Szamosi János dr.*; jegyzett: *Veress Endre.*

Jelen voltak még: *Ajtai K. Albert, Békési Károly dr., Boros György, Eisler Mátyás dr., Felméri Lajos dr., Ferenczi Zoltán dr., Geréb Márton, Gergely Samu dr., Gyalui Farkas dr., Hám Sándor dr., Jármy József dr., Kanyaró Ferencz, Kovács János, Lehmann Róbert dr., Lindner Gusztáv dr., Márki Sándor dr., Moldován Gergely dr., Nagy Károly, Óváry Kelemen, Pap Károly, Pecz Vilmos dr., Petrán József, Sándor József, Szabó Samu, Szádeczky Lajos dr., Számek György dr., Szász Béla dr., Széchy Károly dr., Szinnyei József dr., Török István dr. és Zoványi Jenő r. tagok.*

Elnök röviden megnyitván a gyűlést, üdvözli a megjelent tagokat és előadja, hogy a jelen rendkívüli közgyűlés tárgya a *Szinnyei József* titkár lemondása folytán megürült titkári állás betöltése. Ezzel kapcsolatban felolvassa a titkár leköszönő levelét, melyben meleg szavakban mond köszönetet a szakosztály iránta tanúsított bizalmáért, valamint az „Erdélyi Múzeum“ munkatársai támogatásáért és aztán szavazat alá bocsátván a választást, a szavazatszedő bizottságha *Szabó Sámuel* vezetése alatt *Pecz Vilmos* és *Ferenczi Zoltán* tagtársakat kéri fel.

A szavazás szokott módon és ellenőrzéssel megtörténvén, beadatott összesen 33 szavazatot, melyek közül 19 esett *Széddeczky* Lajosra, 12 dr. *Széchy* Károlyra, 1 dr. *Schilling* Lajosra, s végül 1 drb. üres volt.

Elnök, a választás eredményeül kijelenti, hogy az új titkár-szerkesztő 7 szótöbbséggel választmányi tagunk *Széddeczky* Lajos dr. lett s a jegyzőkönyv hitelesítésére egyúttal felkéri *Geréb* Márton és *Gergely* Samu tagtársat.

Széddeczky Lajos dr. hálás köszönettel veszi az iránta tanúsított bizalmat s előadván rövid vonásokban programját, melylyel a reábizott „Erdélyi Múzeum“-ot szerkeszteni fogja, kijelenti, hogy főtörekvése lesz folyóiratunk színvonalát jelenlegi magas álláspontján megtartani, sőt fejleszteni és emelni.

Széchy Károly rokonszenves szavakban méltatja a volt szerkesztő érdemeit, a ki folyóiratunkat jelenlegi magas irodalmi színvonalára emelte és kér a közgyűlést, hogy erről jegyzőkönyvében is megemlékezzen.

Széchy Károly ajánlata egyhangúlag elfogadtván, a közgyűlés — általános éljenzés között — jegyzőkönyvi köszönetet szavaz *Szinnyei* József dr. volt titkár fáradhatatlan buzgóságáért és lelkes tevékenységéért.

Sándor József kérdést intéz a közgyűléshez, hogy a *Széddeczky* megválasztása folytán megüresedett választmányi tagsági helyet óhajtja-e betölteni vagy későbbre halasztja-e?

A közgyűlés és maga az elnök, czélszerűbbnek tartván a megüresedett választmányi tagsági hely azonnali betöltését, szavazatra bocsátotta az ügyet. A szavazatszedő-bizottság ugyanaz maradt, mely a titkár választásnál is működött s betervezett jelentése szerint beérkezett összesen 32 szavazatot és ebből: dr. *Széchy* Károlyra 11, Moldován *Gergelyre* 5, *Sándor* Józsefre 3, dr. Márki *Sándorra* 3, *Ferenci* Zoltánra 3, dr. *Gergely* Samura 2, *Török* Istvánra 2, *Vajda* Gyulára 1, dr. *Pecz* Vilmosra 1, és *Geréb* Mártonra 1.

Elnök konstatálja, hogy *Széchy* Károly dr. kapott legtöbb szavazatot, de a szavazatok száma nem képezvén a megkívántatott általános szótöbbséget, a vál. hely betöltésére új szavazatot rendel.

Ezzel szemben *Sándor* József, mellőzve a szavazást, *Széchy* Károly drt ajánlja megválasztatni, mint a ki amúgy is legtöbb szavazatot kapott ez állásra.

Sándor József ajánlatát a közgyűlés magáévá téve egyhangúlag, mint olyat, mely a tagok óhajtásának teljesen megfelelt — a közgyűlés közfelkiáltással megválasztotta *Széchy* Károlyt, a ki a megválasztást köszönettel elfogadva, ígéretet tett, hogy kötelességeinek teljesítésében a legbuzgóbban fog eljárni.

Több tárgy — az elnöki kijelentés szerint is — nem lévén, a szakosztály e rdk. közgyűlése d. u. 6 óraker véget ért.

DR. SZAMOSI JÁNOS
elnök.

VERESS ENDRE
jegyző.

A jegyzőkönyvet hitelesítik:

DR. GERGELY SAMU.

GERÉB MÁRTON.